تیروپشکێ لە دەنگسازی

مسعود محمد

ڕۆژی دووەمی جەژنی قوربانی رابوردوو، دۆستە بەڕێزەکانم د. کەمال مەزهەر و د. ئاورەحمانی حاجی مارف سەریان لێدام. لە لاڕێیەکی ئاخاوتنەوە تاسەیەکی دەروونم سەرکەل کرد وگوتم. لەو جودایی بیروڕای نێوان د. ئاورەحمان و مندا هەیە لە بارەی هێندی لاباسی سەر بە فۆنەتیك، کە دەکێشێتەوە بۆ لای ڕێنووسیش زۆر دڵ ناراحەتم. هەردوویان گوتیان دەربڕینی بیروڕای جودا کە بنیات نەرو ڕوون کەرەوە بێ چالاکی پیرۆزو سوودبەخشە. هەڵبەت منیش لەو باوەڕەدام کە پێویستە بیروڕا سەر وەدەر بنێ بۆبەر بیستن و دیتن، بە هەموو عومریشم پشتگریم کردووە لە ئازادیی بیروباوەڕ هەر نەبێ لەبەر ئەوەی بەزۆری خۆم لە بارێکدا دیتووە پەکی لەسەر ئازادیی بیرو باوەڕ کەوتبێ بەڵام ئەگەر بلوێ و بشێ خاوەن ڕایەکان لەسەر یەك باوەڕ کۆببنەوە دەتوانن سوودی ڕوون کردنەوە و بنیات نان پێکەوە بگەیەننە خەڵق، چەند سوودیدیکەش بخەنە پاڵ ئەودووەوە یەکیان کەم کردنەوەی ئەرك و کاتە. دووەمیان سوود وەرگرتنە لە ئەرك و کاتی پاشەکەوت کراو لە مەیدانی دیکەدا. سێیەمیان چەپارە دانی ئاپۆرەی خوێنەرانە لە سەرسوڕکێی نێوان بیروڕای جودادا. چوارەمیان سەرنج ڕاگرتنێکی خۆمە لە کێشەی جودایی بیروڕا بەولای هەنگاوی تێخوێندنەوەی سوود و زیانەوە دەڕوات دەچێتە ڕادەی ئەوەی بڵێم تەن ساغی و خۆ بەدەست نەخۆشیەوە نەدان ڕاستییەکی وەها بنەڕەتییە پێی ناوێ بەراووردی بکەم لەگەڵ دۆزینەوەی دەرمان بۆ نەخۆش. گەڕان بەدوا دەرماندا ناچارییەکی ڕەزاگرانە لە نەخۆشییەوە بە ملمانددا دێت؛ هەرگیز ناشێ حەز بە نەخۆشی بکەین هەر چونکە دواتر بۆ دەرمان دەگەڕێین. من لە کولانەیەکی هاراوتر لە زمان و باسەکانیانەوە نیگام بۆ کێشەی جودایی بیروڕا دەکشێ وەك لە ڕووداوی ڕۆژانە و دەنگوباسی مێژووش دەدیترێ لێك تۆران و ترازانی خەڵق خۆش جڵەوترە لە تەبایی و ڕەبایی یان. چەندین هۆی بایەخداری یەك بوون دەپێچرێتەوە بەرانبەر یەك هۆی کەم بایەخی لێك ترازان. بەدەوری خۆتدا بنۆڕە و بپرسە بۆچی ئەو خەلقوڵلایە وەها دەستەویەخەی یەکدی دەبن کە دەبوو لە ئاست هەڕەشەی ترسناکدا وەکوو دەستە برابن.

ئەم تێبینییە پێشەکیانەم بۆیە بووکە بزانرێ من لە مەسەلەی جودایی بیروڕادا بەسەر بابەتێکی تازەدا ناکەوم: پێشتر تێوەی ڕاماووم و بە زۆر لادا هەڵم گێڕاوەتەوە، ڕەنگە بەرەو دۆزینەوەی بنەمای خۆش جڵەویی لێك نزازانیشەوە ماوەم بری‌بێ و پتر لەو کەسەی سەرنجی نەدابێتێ خۆمم زاڵ کردبێ بەسەر بڕیارە نافرەجایەکانیدا.

دوو ڕۆژ دوای ئەو سەردانە ژمارە (9)ی گۆڤاری بەیانم چەنگ کەوت و دیتم گوتارێکی د. ئاورەحمانی تێدایە لەژێر سەرەناوی (چەند وشەیەك دەربارەی وتاری «لەگەڵ دەنگسازی کوردیدا») بەسەر بیروڕاکانی مندا دێتەوە کە پێشتر لە ژمارە (95)ی ساڵی (1983)ی ڕۆشنبیری نوێدا بڵاوکرابوونەوە بە دەوری نووسینێکی د. ئاورەحماندا دەخولانەوە لە واینشدا گوتبووم ناڕاحەتم بەدەست جودایی ی بیروڕا لە نێوانماندا. کە سەرەتاکانی

گوتـاره تازەکـەی د. ئاورەحمـانم خوێنـدەوە یەکسـەر قسـەکـەی یەك دوو ڕۆژ پێشتری خۆمم بەبیـردا هاتـەوە و دەرلـەحزە بڕیـارم دا کۆنە قەناعەتەکەم لە پووچاند نەوەی کاری سەلبی ی جودایی بیـروڕا بەگـەڕ بێنم وبـە نیـازی مشتـومالْ دانی ڕووپەرەی بێ گەردی برایەتیمان پاکانەیەك بۆ نووسینـەکـەی خۆم بکـەم لەبـەر تیشکی ئەم نیـازەدا خەریکی ڕوون کردنـەوەی ئەو شوێنـانەی کۆنە گوتارەکەم دەبـم کە بەخت یاریـدەی نەدان بەشێـوەیـەکی وەهـا ڕاگـوێزرێنە ناو گوتارەکەی د. ئاورەحمان کە ئیتر لە منەوە ڕوون کردنـەوەیـان پێ نەوێ لەگـەڵ ئەوە و بە دەوری ئەویشدا تێبینیەکی خزمەتی بابەت بکات بە کاغەزی دەسپێرم.

لە کۆتایی ستوونی یەکەم و سەرەتای ستوونی دووەمی گوتـارەکەی د. ئاورەحمان، لاپەرە (62) ڕەخنەیەکی من لە دەستووری دەق گرتووی بە هەل و مەرجی ناو کتێبان و بڕیـاری یەکجارەکی ی بەرنـامـان نیـاونیـو ڕاگـوێزراوە و لەسەری نووسراوە. بۆ ئەوەی تەواوی هەڵوەستم ڕوون بێ ئەم یەك دوو دێـرەش دەخـرێنـەوە سەر قسـەکـانی ئەو شوێنـەم. «وەیـا لە بارێکی دیکەدا بەشێکی ئەو هەڵانەی گەشتی بێ ڕابەر بە مرۆڤی وەکوو منی دەکات بە ڕۆشنایی ئەو دەستوورانە ساغ بکرێنەوە» من مەترسی ی دەستووری قەرار دادە و گەشتی بێ ڕابەر، وێکرا لە حیسابمدا بوون، پارانەوەشم بۆ گەشتی بێ ڕابەر لەوەوە دێت کە بیروڕای ئەو تەرز گەشتـە، بەعـادەت، دەبـرێتـەوە بۆ بەر ڕووناکـایی دەستووری ناو کتێبان.

لە ئاست ئەو وەرام و بەسـەردا چوونـە وانـەی کە د. ئاورەحمان لە ستوونی سێەمی گوتارەکەیدا دەیانخاتە ڕوو دەبێ بزانرێ هەرچی ڕایەکی من لە وێدا وەرامی درابێتەوە بە ئەسـڵ لە نووسـیـنـەکـەمـدا ڕووی لە ڕابـەرە فۆنـۆلـۆجیستەکانی ئەوروپا بووە. لەو باسانەدا کە شێوەی عـمـومییـان هەیـە موناقەشەی سەرچاوەکانیان دەکرێ. بە نموونە، کە داروین بیروڕای خۆی لە بارەی گیان لەبەران دەردەبـڕێ یەخەگیری باوەڕی ناو کتێبە ئاسمانیەکان دەبێ نەك تاك تاکی ئیمـانـداران. من کە دەڵێم هەمزە فۆنیمە و کەسـرە موختەلەسە پێداویستی دەنگسازییە ئەگەر بە بڵندا نۆرینیشم لەسـەر حیسـاب بکـرێ هەر ڕووبـەڕووی ڕابـەرەکـانی فۆنـەتیك و فۆنۆلۆجی دەبم. لە کوردەواریدا کەس پێش دەستی لەو بابـەتـەدا نەکردووە تا ببێتە ڕابەری مامـۆستـاکـانی ئەوروپـا، کە دەنگیشمـان نابیستن. بە هەمـوو باوەڕمـەوە وەهـام زانیوە د. ئاورەحمان لە خوێندن وەیـا گوێ بیـست بوونـی تۆژینـەوەی فۆنـەتیکی ی و فۆنـۆلـۆجی ی ئەوروپـا هاتـۆتە سەر ئەو ڕایەی کە لە بارەی هەمـزە و کەسـرە موختەلەسەوەی دەنووسێ پتریش بیرم بۆ ئۆە دەچـوو کە بە خوێنـدن پێی گەییشتـووە قەت بە دڵمدا نەدەهـات کەسی وڵاتی خۆمـان کە هێشتا تەقەی فۆینم و فۆنـەتیکی تێـدا زۆر بەرز نەبـۆتـەوە لە پلەی خوێنـدن وەیا دوای خوێنـدنیش، بێ سۆسـە کردنی سرکـەوکـورکـەی ئەوروپـا، گەییشتبێتـە بیـروڕایەك کە هەر نەبێ بە ڕوالەت عەکـسـی هەسـت و پێزانینـە بە تایبـەتی لە کێشـەی هەمـزەدا. پرسیـارەکـانی سەر بەزمـان و دەنگیش وەکـوو باسی کیمیـا و فیـزیـا نین بە بەڵگـەی مادی بۆ ئەو ڕابەرانە ساغ بووبێتەوە. دەنگناسی، فەلسەفە، ڕێزمان، مێژوو، کۆمـەلایـەتی بەتێکـرایی میتـافیـزیك . . . . بەندنین بە ئەزمـووگـە (مختبـر) تەنـانەت کۆمپیوتەریشیان تێدا بەکار بێت بڕیارەکان لە هەست و هۆشەوە دەردەچن لە مەیدانی دەنگی زمـانی کوردیشـدا ڕابـەری غەیـری کورد ناتوانێ وەکـوو کوردێکی سەرنجـدەر بچێتـە ناو شیـرازە و ڕایـەڵی زمـانـەکـەوە. ئەو نموونانەی لە گوتاری ئێمەماناندا دێنەوە درەنگ بە خەیاڵی بێگانەدا دێت یان هەر نایەت.

لە ستـوونی دووەمی لاپەرە (63) ئەم قسەیەم خراوەتە نێوان دوو کەوانەوە «ئەوەندی بزانم دەنگ ناسان لە بارەی فۆنیم نەبـوونی دەنـگ دووابن هەر ئەوەنـدەیـە کە د. ئاورەحمـان لە گوتـارەکـەی دا باسی کردووە» بەدوا ئەوەدا دەنووسێ «ئەو چەند دێرەکەمەی من تنۆکێکە لە دەریایەك.»

هەڵبـەت من ناشێ مەبـەستم ئەوە بووبێ کە لە قسـەکەی

د. ئاورەحمان دەفامرێتەوە چونکە هیچیشم نەخوێندبێ و لێـــك نەدابێتـەوە عومـرەکـەم لیێ ناوەشێتـەوە شتی وەهـا سەراویلکـەی هەژارم مەبەست بووبێ. منێکی ئەلفوبێ فێـر بووبم چۆن وەهـام لێ رەچـاو دەکرێ! مەبەستم، لە زەمینـەی داسـەپـانـدنی ناساندن و سنوور دانان بۆ واتای فۆنیم شتێکم نەبیستـــووە و نەخـــوێنـــدووتـــەوە دژ ی ئەو راگەیاندنە بێ کە نووسینەکەی د. ئاورەحمان بەدەستییەوە دەدا قامـووسیش دوو دێـری کورتی بە تەعـریف هێناوە بۆ فۆنیبم. کە دەگوترێ یان کە من دەڵێم زەوی ئەستێرەیەکی بچـــووکـە بە دەوری رۆژدا دەخـولێتـەوە نەهـاتـووم بڵێم زانستی جیـولـۆجی و فەلـەك و بایـۆلـۆجی هەزار کتێبیـان لەسـەر دانـەنـدراوە د. ئاورەحمـان خۆیشی نەیـویستووە چی دیکە لەو دەریایەوە هەڵێنجێ لەبەر بێ لزومی.

هەر لەو ستوونەدا بەسەر قسەیەکمدا دێتەوە کە گوتوومە بەشێکی کۆنسنـــانتی کپ لەوانـــەن بە بردنـە ژ ووره وەی هەواش پەیدا ببن ئنجا دەڵێ «بەڕاستی ئەم تاقی کردنەوە نوێیـەی مامـۆستـا مەسعـوود بە هیـچ چەشنێـك لەگـەڵ فەرمـانی فۆنـەتکیـدا ناگـونجێ.» من لە دوا ئەوەی تاقی کردنـەوەکـەم باس کردووە گوتوومە: «لەگەڵ ئەمەشدا ئەو تەرزە دەنگانە کە برای دەنگی سروشتیشن هیچ کامێکیان نابنە فۆنیم چونکە ناتوانێ دەنگی دیکە بەدوا خۆیدا بهێنێ و وشـە دروست بکـات، جگـە لەوەی کە هەرگیـز ناتوانێ ئاوازە پەیـدا بکـات چونکـە ئاوازە لە پیکی قورگـەوە بەرەو دەرەوە دەردەچێت، هەر بۆیـــەیشـــە ئاوازەدار بەرەو ناوەوە پەیدا نابێ». خوێنەر دەبینێ من نرخی ئەو دەنگانەم زانیوە بە عەکسی هێمـای قسـەکانی د. ئاورەحمان و ئەو هێندە قسـەیـەم کە ڕای گـویستووە بۆ ناوگوتارەکەی. ئنجا ئەگەر لزوم نەبێ بگوترێ دەنگن (هـ) کە بەرەو ناوەوە پەیدا دەبێ فۆنیم نییە دەبێتە عەیب لەو ڕابەرە زلانەی فۆنۆلۆجی پێمان بڵێن فیکە و لرخە فۆنیم نین. لە کدوولەی تەڕیشدا کەس بە تەمـا نەبـوە بڵێ ئەمـانـە فۆنیمن، نەك هەر فۆنیم نین، بەڵکـــو کەس بە خەیـــاڵیـدا نابێ بڵێ دەنگی زمـانین. تەعریفی فۆنیم و دەنگی زمانی بەسن بۆ ناساندنیان یاخود هەر نەبێ لرخە و فیکە و کۆکە لە خەیاڵان بتەکێنێتەوە.

کە باسی لرخـە و فیکـە هاتـە ناوەوە تەجـرەبەکەی من دەبێتە هەنگاوێکی روونکەرەوەتر چونکە هەر نەبێ دەنگی (هـ، ت، ف)ی بەرەو ناوەوە لەدەنگی ئاخـاوتن دەکەن، سەرنـج دانیشم لەو ڕاستییـە کە ئاوازە لەو دەنگـانـە پەیدا نابێ ورد پێوییەکە بە سوودی دەنگ سازی تەواو دەبێ. وا ئیستا دەڵێم ڕستەی (بە برای خۆم بڵێم) تاقی بکەوە لەگەڵ خۆتـــدا لە ڕێ بردنـــە ژ ووری هەواوە گوێـت لە شتـێکی مەفهووم دەبێ، بەڵام نە بە ئاخاوتن حیساب دەکرێ و نە دەنگـەکـاینشی فۆنیم وەیـا دەنگی زمـانین. تێبینی دیکە زۆرن وەکـــوو (قســـەی تووتی، ئەو دەنگـەی لە میـاوەی پشـیـلەدا بە «مـیــاو» دەچێ، دەنگێکی حیلەی ماین کە بانگهێشتی جانـوەکـەی دەکـاتـەوە لەو شوێنەی قورگییەوە دەردەچـــێ کە دەنـــگـــی «ح» لە قورگـــی بنـیـــادەمـــەوە دەردەچێ)هـەمـوویـان لە فیکە و لرخە شیاوتری قسە لیوە کردنن. پسپـۆڕی زۆر شارەزای مۆنتـاژ ی دەنـگ دەتوانێ لەو دەنگـانـە وشە پێکەوە بنێ. لە قەوانێکی کۆنی (سامی شوا) کە بە کەمـانچـە، لە ژ یـرْ عنـوانی (العاصفة ـ غرق المسـافـرين ـ آلام واحزان موسيقى) پڕی کردبۆوە گوێت لە یەك دووۆشـەی مەفهـووم دەبـوو کە بە کەمـانچـەکەی درکـانـدبـوونی. هەڵبـەت ئەمـانە هیچیان نە ئاخاوتنن و نەفـۆنیم و نە دەنگی زمـانی، مەگـەر تەعـریفێکی تازە لەو بابـەتـانە دەرچێت و بیانگرێتەوە. لەوەوە ڕێم دەبێ وەرامی پرسیـاری د. ئاورەحمـان بدەمـەوە کە دەڵێ: «مـرۆڤ بۆ عەکسی واقیـع بوەستێ سەرەڕای ئەوەش خۆی بۆ هەناسە سوار بکات.. ئەگەر فۆنۆلۆجیستەکان ئەو جۆرە قسانەیان بکردایە دەبوو هەڵوێستی ماموستا مەسعوود چی بوایە؟».

لە وەرامی ئەوپرسیارانەدا دەڵێم من بۆ سەپاندنی واقیع هاتم عەکسی واقیـع وەستـام نەك بۆلەقـانـدنی. زاناکان هەناسە ڕاگرتنیان تاقی کردەوە تاکوو بزانن گیانلەبەر چەند دەقیقـە بێ هەناسە هەڵێنان دەژ یت خۆ ئەوانیش عەکسی واقیـــع ڕۆیشتن. دێن حاڵـەتی بێ کێشی پەیـدا دەکـەن عەکسی هەمـوو یاسـا و دەستـووری مادده. ئنجا ئەگەر

بگوترێ ئەم تاقی کردنەوانە بۆپاراستنی ژیان وگەشتی نێو ئەستێرانە منیش دەڵێم تاقی کردنەوەکەی من زرە دەنگەکان دەخاتە پاڵ فیکە و لرخە و مڵچەی زمانەوە هەتا کەلەبەرێکی ئەوان بگرێ لە مەیدانی دەنگناسی و دەنگ سازیدا. ئەمما ئەگەر فۆنۆلۆجیستەکان قسەی وەهایان بکردایە [رەنگە کردبێتیشیان وئێمە نەمانبیستبێ] دەمگوت: دەك زارخۆش فۆنۆلۆجیست کە زمانت لە لرخە و فیکە هەڵەنگاوت بۆبەرەژوورتر، چ رێگەی‌دیکەش شك نابەم پێیدا برۆم.

لە بارەی بیرورام بەرانبە مامۆستا رابەرەکان کە لە گوتارەدا وەها لێك دراوەتەوە گۆیا من قەدریان نازانم، لێرەدا دەڵێمەوە من دژی رابەرێکم رێ بە قوتابی نەدات بیروڕای خۆی هەبێ. مامۆستا هەقیەتی و واجیبیەتی رای خۆی بە قوتابیەکانی بڵێتەوە، پێویستیشە لەسەر قوتابی رای مامۆستای بزانێ، لەوە بەولاوە بێ ئینسافییە لە مامۆستاوە دەنگی قوتابی چاوساغ و بیرتیژ خەفە بکات. گریمان من مامۆستای دەرسی فۆنۆلۆجیم و لە سوختەکانم نەسەلماند بڵێن هەمزە فۆنیم نییە و ساڵەوساڵ لە ئەزموون خستمن هەتا لە فێرگە دەرکران ئاخۆ لێم رازین؟ چ ئینسافێکم بەکار هێناوە؟ مامۆستایەك بە هەرەشەی نومرە شکاندن سەر بە قوتابی دابنوێنێ بۆ ئارەزوی خۆی، کە دەسەلاتی دنیایی هەبوو بە پێی سنووری ئەودەسەلاتە لە خراپە زیاد دەکات د. ئاورەحمان کە لە ستوونی دووەمی گوتارەکەیدا دەڵێ «بەلام وەنەبێ بەوچراخانە وراستە شەقامەدا کوێرانە مل بنێم، بەڵکوباش سەرنجی لێ دەدەم و رای خۆمم زۆرە. ئەگەر وا نەبوایە هەڵبەت چەند جار رەخنەم لە رابەران و مامۆستایانم قەناتی کورد و چەرکەزی بەکۆ وکەریمی ئەیوبی وئی. ئا سمیر نۆڤا نەدەگرت.» ئەم قسانە راستن، بەلام چەند سەرنجێکی لێوە هەڵدەستێ.

1 ـ من نەمگوتوە د. ئاورەحمان لە ئاست رابەرەکانیدا چاو نووقاو بووە ناشزانم چۆنی قوتابیەتیی بەسەر برد لە زەمینەی رەت کردنەوەی رای مامۆستاکانی.

2 ـ هەموو قوتابییەك ئەو لەخۆ بوردووە نییە بەگژ رای مامۆستاکەیدا بچێتەوە.

3 ـ د. ئاورەحمان لە دوای دەرچوونی ئەوبیروڕایانەی دەربڕی کتێبەکەی کە ئەوان رایانەی تێدان لە 1976 لە بەغدا چاپ کرا.

4 ـ ئەگەر قوتابی ناچار بوو لە ئوتروحەدا بیروڕای مامۆستای بچەسپێنێ دواتر زەحمەتە لێی پاشگەز ببێتەوە. چونکە شەهادەکەی بێ سووك دەبێ

5 ـ راهاتنی قوتابی بۆماوەی (15 ـ 20) ساڵ بە گوتنەوەی بێ رەخنەی بیروڕای سەلمێندراو گەلێك مۆم لە مێشکیدا دەکوژێنێتەوە. هاورێیی منداڵ لەگەڵ هاوزای خۆیدا بە تەئسیرە چ جایی لە سایەی دەسەلاتی مامۆستایدا.

6 ـ بەسترانەوەی گوزەران و چارەنووسی خوێندکار بە بەرنامەی سەلمێندراوی ئینجیلی بەرەو نەزۆکیی فکرییەوەی دەبات بەتایبەتی لەو مەیدانە هەستیارانەدا کە پێوەندییان بە فەلسەفەی ژیانەوە هەیە.

7 ـ کە رێگە لە بیری سەربەخۆبەسترا چاپخانەی ئەوتۆش نامێنێ بتوانێ بیری سەر بەخۆ لە چاپ بدات و بلاوی بکاتەوە.

8 ـ نەك قوتابی بەڵکوو مامۆستای زانکۆ لەسەر بیری ئازاد دووچاری وەستاندنی «ترقیەی علمی» بوو د. ئاورەحمان خۆی لەمە ئاگادارە.

مەسەلەی پاشگەز کردنەوەی گالیلیۆ لە بیرە رووناکەکانی بە هەرەشەی دادگای کەنیشتە هی لەبیر کردن نییە، سووتاندن و حەبس کردنی فلان و فلانیش لە بیر ئازادانی کۆن و نوێ هەر وەها. مامۆستایەکی بە هەرەشەی نومرە شکاندن قوتابیەکانی بتۆقێنێ دادگایەکی بچووکی کەنیشتەی بەر لە (500) ساڵە. لە خۆرایی نەبوو برنارد شۆ ئامۆژگاریی قوتابی زانکۆکانی بریتانیای کرد کە هۆشی خۆیان تەسلیم بە مامۆستاکانیان نەکەن. وا بزانم لەمەوبەر قوتابیی ئینگلیز فێر دەکرا بڵێتەوە ئیمپراتۆریەتی بریتانیا خەریکی خزمەتی مرۆڤایەتییە.. ئازادیی

بیروباوەڕ بەر لەهەموو شتێك رێ دانە بە لایەنی بێ هێز بۆ خۆروون کردنــەوە، هەرچی لایــەنی بەهێـزە خۆی رێ بەخــۆی دەدات پێشم مەڵێنــەوە مامـۆستـا قەنـاتی و ئەو بەرێـزانــەی ناویان بردرا لەوانەن رێی بیری ئازاد بە قوتابی دەدەن. دەشێ ئەوان باغەڵ فەراح بن بەلاَم کێ بەرباری ئەومتمـانـەیـە دەبێ لای مامـۆستـایـەکی دیکـە ئەگـەر لە سەرەتـاوە ئازادیی بیـرورا نەبـوو‌بێتە دەستوور. دەشێ، چونکـە تەجـرەبـەی من لەو هەرێمـەی ئازادیی تەعبیر و سەپـانـدنی بین درێـژتـر و هەمـە چەشنەتر بێ لەوجیلەی بەدوا منـدا هات من دڵگـەرمـانـەتـر لێـوەی دەدوێم تاکوو تەپوتۆزیم گەیاندە مەیدانی فۆنەتیك. بەخشن.

لە ستوونی یەکـەمی لاپـەڕە (67) دا د. ئاورەحمـان چەنـدین نمـوونـەی هێنـاوەتەوە لەو وشانەی دەنگی (هـ) کەوتـۆتـە ناوتوێـژ یانەوە. ئەو وشانە هەندێکیان نموونەی دروستن وەك.. بەهــرە، بەهـار نهێنی.. بەلاَم لێـرەدا مەسـەلـەکـە پێـویستی بە ڕوون کردنـەوەیـەکی نەفـەس درێژ ی زۆر لایەن هەیە..

أ ـ لە ستـــوونـی یەکـــەمـی لاپـــەڕە (30) ژمــارە (95) رۆشنبیـری نۆی گوتـومە «دەنگی (هـ) لەبەری سۆران و تێکـــرای کوردستـــانـی خوارووا بەدەگمـــەن نەبێ لە ناوتـــوێـژ ی وشـــەدا نەهـاتـوە وەك (نهـۆم، سەر بهـوردی ..)هــەر چەنـد بە تەواوی لە زاری کرمـانجی سەروودا دەنگی (هـ)م بەتـاقی نەکـردۆتـەوە بەلاَم وا بزانم لەوێدا دەنگی (هـ) هەم بەوەستـاوی و هەم لەنـاوتـوێژ ی وشەدا دێت لە کرمـانجی سەروودا مەیلێـك هەیـە بۆ وەستاندنی دەنگی بەرایی وشـە تەنانەت (لە) دەکرێ بە (ل) ئەمەش تا ڕادەیەك لەو دەستوورانەی دەنگسازیدا بەدەر دەداتەوە».

دیارە من چیم گوتووە. (1) دەنگی (هـ) لە کرمانجی خوارووا بە دەگمـەن دەکەوێتە ناوتوێژ ی وشەوە. (2) لە کرمـانجی سەروودا هەم بە وەستـاوی لەبـەرایی وشـەوە و هەم لە ناوتـــوێـــژ ی وشـەدا دێت. لە نمـوونـەکـانی د. ئاورەحمان ئەو بەشەیان لە بنەڕەترا لزومی نییە کە دەیەوێ ئیسپـاتی هاتنی دەنگی (هـ) بەوەستاوی لە بەرایی وشەدا بکـات چونکـە هەمـوویـان بەکـار هێنـانی کرمـانجیی سەروون منیش دانم بەوەدا هێناوە. دواتریش بۆیان دەگەڕێمەوە.

وەك بە لێکۆڵینەوە دەردەکەوێ، کەم بوونی دەنگی (هـ) لە ناوتوێژ و بزر بوونی لە کۆتایی ی وشەی کوردیدا دیارترە تا زمـانی فارسی.. هەمـووشـەی وەکوو (ئاگاهـ، پناهـ، راهـ، دەهـ، دیـە...! لە زمـانی کوردیـدا (ئـاگا پەنا، رێ، دە..). دەتـــوانین بڵێین لە کوردیـــدا دەنگی (هـ) بارتـەقـای هەمـزە بە کۆتایی وشەوە نەماوە فارسیش لە چاو پەهلەوی و هەخـامـەنشی و ئاڤیستـا (هـ)ی کەم بۆتەوە بە نمـوونـە لە پەهلەوی پاشگـری ناوی مەعنا (یهـ) بووە لە فارسی و لە کوردیدا بۆتە (ی) وشە هەبوە لە پەهلەویدا بە (هـ) دەستی پێ کردووە لە فارسیدا دۆراندووەتی وەك..

هان	أن.
هرم	خرم.
هماناك	مانند.
هوسکارت	سگالید.
هچ	از.
هنگار	انگار.
هندیشیت	اندیشید.
؛هندوهـ	انروهـ.
هندرز	اندرز.
هنداخت	انداخت.

بنـوارە واژەنـامـەی کۆتایی کتێبی کارنامە اردشیر بابکان، بهرام فرەوشی.

دیـراسـەیەکی تەواوی دەنگی (هـ) لە کوردیدا بکرێ چاکتـر بۆمـان دەردەخات کە تێ بردنی لەناوتوێژ ی وشەدا دیاردەیەکی مێژ ووی و بنجییە لە کۆتایی وشەشدا وەك نەبـــووبێ وەهـای لێ بەسـەر هاتـووە. بەشێـك لەو نموونانەی د. ئاورەحمان هێنابوونیەوە وەك (بانگ هێشتن ، نەهات ، نەهێشتن ، ناهەموار ، بێ هووده ، بێ هۆش

. .) بە هۆی خێرای کردن کەوتوونەتە نووسینەکەوە دەنا د. ئاورەحمان وەك بەدیهییە دەزانێ نموونەکان بایەخیان نییە چونکە کەرتی پێشەوەیان لەلاوە هاتووە بۆسەر ئەو وشانەی دەنگی (هـ) یان لە بەراییدایە . . لە ئەسڵدا (هێشتن ، هات ، هەموار ، هووده ، هۆش . .) بوون و کرانە وشەی لێکدراو [وەك بانگ هێشتن] یان دارێژ راو . ئەم نموونانە سەرلەبەری قسەی د. ئاورەحمان دەربارەی نەهاتنی دەنگی هەمزە لە ناوتوێژ ی وشەدا هەڵدەوەشێنن چونکە چەندێکی بەتەوێ وشەی وەکوو (دەست ئەستوور ، نائەمین، بێ ئەمەك ، بەئێش ، تێ ئالان ، خوێنەنگێوە ، چاوئازا ، بێ ئۆقرە . .)دروست دەکرێت . بەهیچ کلۆجێکلیش ئەو نموونە نادروستانە لەسەری حیساب ناکرێ . . هەر خوا سەهوو ناکا. د. ئاورەحمان کتێبی لەسەر (وشە رۆنان) داناوە ، ئیتر نموونەکان لە بەرانبەر باخەبەری ئەودا لە خۆوە دەسرێنەوە .

نموونەکانی . . (هـژمار ، هلفرین ، هلگرتن ، هلهاتن ، هنار ، هرچ ، هشیار ، حز حزکەر) هەموویان دەچنەوە بۆ ئەو مەیلەی کرمانجی ی سەروو بۆوەستاندنی دەنگی بەرایی وشە . ئەسڵی وشەکان (ئەژمار ، هەڵفرین ، هەڵهاتن ، هەڵگرتن ، هەنار ، هەرچ ،[یان هورچ]، هوشیار ، حەز حەزکەر)بووە . کەس بەخەیاڵیدا نایەت (هش) لە (هۆش) ەوە نەهاتبێ . وشەکانی (هنەك، حسلەت، حشت، عجران، عنکر، عرین) لێیان بەڵەد نیم و نایانزانم تاکوو بۆ بنەڕەتیان بچمەوە ، ئەوانیش لەسەر لایەنی هەڵە و سەهووی گوتارەکەی من حیساب ناکرێن چونکە قسەم لە زاری کرمانجی خواروو بوو کرمانجی ی سەروو دەنگی بەرایی پریێوزیشنی (دە ، لە) و نیشانەی مضارعەتیش دەوەستێنن .

ب ـ دەنگی (هـ) ناگاتە دەنگی هەمزە بۆ ئیمتیازی تایبەتی کە لە دەنگەکانی دیکەی جودا دەکاتەوە . هیچ دەنگێك نییە وەك هەمزە بەژ ێدەنگەکانەوە نووسابێ ئاوازەدارەکان تەنها ئاوازیان لە ژ ێدەنگەکانەوە دێت . . دەنگی (د) زمانی ـ ددانییە (ن) زمانی ـ لووتییە ، (م) لێوی ـ لووتییە . . هتد. چونکە (1) یش وەکوو هەمزە خزمایەتی هەر بە ژ ێدەنگەکانەوە هەیە بۆیە وەها هەمزە خۆی پێ دەگۆرێتەوە . هەر ئەم نزیکییەیشە لە نێوانیاندا کە ئەلفوبێی عەرەبی (28) پیتە تومەز هەردووکیان بەیەك پیت بەخشیوە . لەوەیشەوەیە نرخی دەنگی هەرەدوای (ئەبجەد) تێپەری نەکردووە لە(1000)

ئیمتیازی هەمزە لە (هـ) ئەوەیە هەمزە بە ژ ێ دەنگەکان دەکەوێتەوە هەرچی (هـ)، وەك بای هەناسە بە هیچ شتێك ناکەوێتەوە . دەنگی (ع) ـ وەك هەست دەکەم ـ جیرانی (هـ)ە بەڵام تامی هەمزەی پێوەیە بۆیە بە زۆر جاران وەکوو هەمزە دەبێتە جێگری ئەلف یان دەبێتە هەمزە یان هەمزە دەبێتە (ع). . بە نموونە :

مابین	مەعبەین .
دابە	دەعبا .
ئەرز	عارد .
عەسکەر	ئەسکەر .
وعده	وادە .
سادە	سەعدە .
مزرعە	مەزرا .
کعبە	کابە .
بەعەقل	باقل .
ئەلەمی نەما	عەلەمی نەما .
بەعەجەلە	بەئەجەلە .
ئەژدەها	عەزیا .
رابعە ـ رەعبە	رابی .
دەعوا	داوا .
دەعوەت	داوەت .
مەعقووڵ	ماقووڵ .
معاملە	مامڵەت ، مامەلە .
معروف	مارف .
مەعلوومە	مالوومە .
معلم	مالم .

عاشق ومعشوق	ئاشق وماشووق .
ئەنبار	عەنبار

هەروەهـا دەنگی (ع) لەگەڵ (ح) بەیەكدی دەگۆردرێنەوە چونكـە جیـرانی یەكـدین و بە ژێ دەنگیش دەكـەونەوە . دزەیـاتی و بەشێكی خەڵقی ناوچـەی كۆیێ سەرلـەبەری (ح ، ع) بەیەكدی دەگۆرنەوە . . (عەمەد ، حەلی) . لە بەغــدا دەمخــوێنــد گوێم لێ بوو پیــرێـك صەمــوونی دەفــرۆشت دەیگــورت (صمــون عار ـ لە جیـاتی حار) دەركەوت بە قسەی خۆی خەڵقی (هەڵەجە)ی شێخ مارفە و 15 ساڵە لە بەغدا دەژیت . . دەنگی (ح) تامی (هـ)ی پێویە بۆیە ناوناوە بەیەكدی دەگۆرێن وەك :

احوال	هەواڵ .
حركە	هەرەكە .
هفت	حفت .
حرام	هەرام .
هەموو	حەموو.
حیزەمەرۆ	هیزە مەرۆ.
حەقیەتی	هەقیەتی .
حقە	هۆقە .
حەڵوا	هەڵوا .
چۆڵ وهۆڵ	چۆڵ وحۆڵ .
حەتتا (حتی)	هەتا .
حەول دان	هەوڵ دان .
حمزە	هەمزە .
بەهەواوە	بەحەواوە .

زۆر زەحمەتە دەنگی (هەمزە ، هـ ، ع ، ح) بە (ق ، ز ، ر، ش ، ن . .) بگـۆرێــن ، بشـگـۆرێـن لە رێـی نادروستەوە دەبێ .

فۆنـەتیـك ، كە من نەمخوێندووە و هەر بە لێكدانەوە و كەمتـاكورتێكی خوێندنەوە ـ نەك خوێندن ـ تێی دەئاڵێم ، دەبێ رێ بۆئەم دیـاردانـە دەربكات و ئەوی لێی شارەزایە دەستوورەكانی بدۆزیتەوە وەیا بیانسەلمێنێ . بەهەمە حاڵ چونكــە دەنگی هەمــزە پتـر لە هەمـوان لە پیكی قـزرگ و ژێدەنگـە كانـەوە نزیكە [تەنها دەنگی ئەلفی لێ بترازێ] ئیمتیــازی وەرگـرتـووە و وەهـای كردووە مامڵەت كردن لە گەڵیـدا جودا بێ لەگـەڵ ئەمـەشـدا میللەتان بە پێی باری ئاخـاوتن و گوێـزەگـوێـز و گۆرانی دەوروبەر و پێداویستی هەمـە جۆرەی ژیـان و گوزەران و دەیـان كاریگـەری دیكە دەنگی كۆن دەسـوێنن وەیا دەیپارێزن ، دەنگی تازە پەیدا دەكـەن و بە یەكدییان دەگۆرنەوە . وادبێ میللەتێك نازانێ دەنگی ئاخاوتنی میللەتەكەی دراوسێی بڵێتەوە . تۆسەیری ولاتی نێوان

زێی گەورە و زێی گچكە بكە كە پێی دەڵێن سۆران . . لە هەر زێیـەكیـان بیـەرێتـەوە باری ئاخاوتن دەگۆرێ . . لە دەربەندی رەمكان ئاوا بیت بۆ دیوی پژدەر فەرقێكی گەورە پەیـدا دەبێ . . لە سلێمـانی بەرەو هەڵـەبجـە برۆ لەهجە دەگـۆرێ پێی ناوی هەزار میـل دوور بكەویتەوە یان هەزار ساڵ چاوە نۆری بكـەیت بۆگۆرانی چۆنـایەتی ی ئاخاوتن ئنجـا هیـچ سەیـر نییـە زمـانی كوردی لە ماوەی پتر لە دوو هەزار ساڵدا گۆران بە سەر دەنگەكانیدا هاتبێ و هێندێكی لێ سوابێ ، وەكــووث ، ذ ، هی دیكــەشی تێكــەوتبێ وەكـووح ، ع ، وەیـا جێگەی دەنگ لە وشەدا لەق بووبێ وەكــوو هەمـزە و (هـ) كە لە كۆتـایی وشـەدا نەمـاون و لە ناوتــوێــژ یش یا هەرنین یا دەگمــەنن . زمـــانی كوردی نووسینی نەبووە لە كۆنەوە شایەدی بدا بۆئەوگۆرانە مەگەر لە دوو رێگـەوە بەڵگـە بدۆزینـە : وە یەكیـان ، لە بەراورد كردنی نێـوان لەهجـەكـانی ئیستـاكـەی كە دیارە چەند لە یەكـدی دوور كەوتـوونـەتـەوە وەك كە لەهجـەی بەغـدا و توونس وەیـا ئیسفـەهـان و تاران لەیـەكدی دوور كەوتوونە تەوە . رێگەی دووەم ئەوەیە كە بچینەوە بۆئەو نووسینانەی شێـوەی كۆنی وشـەی زمـانـە ئێـرانیـەكانی پاراستووە . بە نمـوونـە لە . دوو كتێبی فرهنـك ايران باستان و مزديسنا و ادب پارسی ، ئەم وشـانـە و هی دیكـەش دەدیترێن كە لە ئاڤێستـا و لە هەخـامـەنشیـدا دەنگی هەمـزە لە ناوتوێژ ی وشەدا هەبوە .

لە لیستـەی وشەی ئاڤێستایی و هەخامەنشی و پەهلەوی، کۆتـایی فرهنگ ایـران باستـان ، نووسینی پور داود . لە لاپەڕە (358) تاکوو نیوەی لاپەڕە (365) ئەم وشانە دەبینیت :

ئەئیریەنە ـ قەئیچە	مەئیتەنە .
ئەئورڤەنت	مەئیغە .
ئەئوروشە	مەئیشە .
ئەپەئوشە	مەئیریە .
پەئیتی	مەئوئیری .
پەئیس	مەرەغو سەئینە .
پوئوروش ئەسپ	مەئورو.
تەئورونە	نەئیرە مەنە .
ثرەئیتەئونە	ڤەئیرپە .
خشەثرە ڤەئیریە	ڤیش هەئورڤە .
خرەئوس	ڤوئورو کەشە .
دەئیس	هەئوشیەنگە .
رەئیتیە	هەئوسرە ڤەنگە .
زەئیرینە	هەئیچ .
زەئورونە	هەئیچەت ئەسپە .
زەئورڤا	هەئورڤە .
سپینتو مەئینیو	هەروئیڤە .
ستەئورە	هوتەئوسا .
فرەزەئینتی	هڤرە خشیەئیتە .
گەئو	گەئوش
گەئوش	

لە لیستـەی وشـەی پەهلەوی کە هەشتـا وشەیەکی تێدایە تەنهـا یەکێکیـان هەمزەی لە ناوتوێژ یرایە ئەویش (پشوش هئـوروستـان)ە دوای ئەمـانـە لیستـەی فارسی دێت ، ئەو وشـانـەی تێـدایـە کە ریشـەی دەچیتەوە بۆ کۆنینە ، هەر لە نیـوەی لاپـەڕە (365)ەوە دەگـرێتـەوە تا چواریەکی لاپەڕە (370) تاکە یەك وشەی نییە هەمزەی تێدا مابێتەوە .
لە کتـێبی مزدیسنـا و ادب پارسی ، نووسینی فرەوشی ، چەند وشەیەك هاتووە هەمزەیان کەوتۆتە ناو توێژەوە وەك . .

دیائوهـ «سانسکریتییە»	ل ، 37
خشڤەئیڤە پەراوێزی	ل ، 48
هەئومە	ل ، 49

هی دیکـەش هەن بەڵام لە لیستـەی پێشـووتردا هاتن . لە لاپـــەڕە (90) هەمـــان سەرچـاوە ئەم رستـەیـە هاتـووە : مائـازارەیـــوئیش زەرەثـــوشتـــرە ما پوئـــوروشـەسپـەهی ما دوگـــدوڤـــام ئەئیتـرە پەئیتیش. واتـە «مـەئـازارێنـە ، زەردەشت ، نە پوروشەسپ نە دوغدو ، نە مامۆستایان . » دوغدو دایکی زەردەشتە .
لەم وشـانـەدا رێنـوسـەکـەیـانم هێنایە سەر رێنووسی کوردی بێ ئەوەی دەست لە شکڵی ئەو پیتە بدەم کە نرخی هەمـزەی هەیـە . هەرچـەنـد رێنـووسی فارسی پشتی پێ نابەستری بەڵام چونکە لە زۆر وشاندا حەرفی ئەوتۆیان لە لاتینییـــەوە بە (ی) هێنـــاوە کە ئەگـــەر وشـەکـە بۆ فارسی نووسرابایە ئەو حەرفەیان دەکرد بە هەمزە بۆیە باوەر دەکەم نووسینەکە راست بێ بە تایبەتی چونکە زۆر ئەو پیتانەی بە هەمـزە حیســاب کراون چوکڵەیـان بە سەرەوەیـە بە نیازی نیشانەی جوداکەرەوە . فارسیش هێندەی کوردی دوژمنی هەمـزەی ناو وشـە نییـە لەم رۆژانـەدا گوێمـان لە وشـەی (خەمەئینی) دەبێ هەمزەی سەرلەبەری ئەو نموونانە دواتر سواوون دەنـــگـی دیـکـــەشـیـــان لەگـــەڵـــدا سوواوە . (زەرەثـوشتـرهـ) بۆتـە زەردەشت . (قـەهیشتـە مەنەە) بۆتە بەهـمـەن وشـەی (گـائو سپینتە) بۆتە گوسفند لە فارسیدا .
لەم مونـاســـەبـەیـەدا دەڵێم د. ئاورەحمـان لە ستـوونی دووەمی لاپـەڕە (66)، لە بارەی تێ‌چـوونی دەنگی (هـ) لە وشەی (دەست هارـ دەستار) دا نوو سیوەتی «بە یەکەوە هاتنی سێ دەنگی کونسنـانتی بێ ئـاوازەی (س) و(ت) و (هـ) گرانـە بۆیـە یەکێکیـان تێـدا چووە» . راستە ئەم سێ دەنگـە بێ ئـاوازەن سەرەرای بێ ئاوازیی یەکەم و دووەمیان وەستـاویشن ، بەڵام دیسـانـەوە ئەم راستییـانە هۆی تێدا

چوونی دەنگەکەی (هـ) نین د. ئاورەحمان چەند خاڵێکی سەرەکی ی لەو دیاردەیەدا فەرامۆش کردووە.

(1) وشەی پشت، خشت، چشت، تفت، فستق، فستۆق . . هەموو مەرجەکانی (دەست هار) یان تێدایە و هیچ دەنگێکیش لەو سێ دەنگە بێ ئاوازەی لەهەر وشەیەکدا هەیە تێ نە چووە. وشەی (ڕاست هاوێژ) سێ دەنگی (س، ت، هـ)ی تێدایە بارتەقای (دەست هار) لە وشەی (دەست کورت) دا دەشێ دەنگەکەی (ت) لە وشەی (دەست) دا بمێنێ و دەشێ تێش بچێ و وشەکە ببێتە (دەسکورت ـ وەکوو دەسخور، دەسکوڕ، دەسکرد . .).

(2) لە وشەی (دەست درێژ) دا دەنگی دوای (س، ت) دەنگی (د) کۆنسنانت و ئاوازەدارە نەك كپ كەچی بە زۆری دەگوترێ (دەسدرێژ ـ وەکوو دەسرەنگین، دەسمال، دەسنوێژ ـ دەزنوێژ، حەفرەنگ ـ حەڤرەنگ).

(3) لە وشەی (ڕەش هاوێژ) دا دوو کۆنسنانت (ش . هـ) بەدوا یەکدیدا هاتوون کەچی وشەکە دەکرێتە (ڕەشاوێژ) و (هـ)ەکە تێ دەچێ.

(4) لە (شیربە هایی) دا تەنها یەك (هـ) لە نێوان دوو ڤاولدایە کە ئاوازەداریشن، ئنجا تێ چووە و سراوەتەوە و وشەکە بۆتە (شیربایی) وشەکانی (دەهاوێ، دەهێنێ)ش یەك (هـ) یان تێدایە لە نێو دوو ڤاولدا کەچی بەزۆری (داوێ، دێنی) بەکار دێت. دەتوانم بڵێم دەبوو مضارعی (هات) ببێتە (دەهێ) بەڵام نەکا ئیعتیراز بگیرێ بەوەدا کە سرانەوەی لە مضارعدا بە یەکجاری ڕێ نادا بە نموونە قبوڵ بکرێ لزوم نابینم (دێ، یەت) بەشایەد بگرم. وشەیدیکەش زۆرن لەم بابەتە.

(5) لەو ڕایەی د. ئاورەحمان تەعلیل نییە بۆ هەڵبژاردنی دەنگی (هـ) بۆ تێدا چوون . . بۆچی نەگوترا (دەسهار دەتهار)؟ بۆچی دەبێ قیامەت هەر لە بەرخی مەلا ڕابێ؟

کەواتە هاتنی سێ کۆنسنانت دەخلی نییە بەسەر تێدا چوونی (هـ) لەدەستهاردا بە پێی سەرنجێکی لە دەنگەکانی کوردیم گرتبێ و دیاردەی دەنگی گەروویم تێدا ڕەچاو کردبێ تێ چوونی (هـ) لەو نموونا نەدا دەچێتەوە بۆ سروشتی دەنگی (هـ) کە دەرووی لە دەرووی دوو دەنگی ڤاولی (ا، ی)وە نزیکە بۆیە لەزۆر باردا خۆی بە ئەوان دەبەخشێ لە ئاست بزوێنی (و) دا وەها خۆبەختکەر نییە چونکە دەنگی واو لێوییە و لە دەرووی (هـ)وە و دوورە بۆیە کاری (هۆندییەوە) لە مضارعدا نابێتە (دۆنێتەوە) وشەی (دەهۆڵ، سەهۆڵ) کە بۆتە (دۆڵ، سۆڵ) بە سووانی عادەتی (هـ)ەکەیان تێ چووە نەك بە قۆناغی (ماضی و مضارع) دا وەك (هات، دێ . .) بە سەرنج دەردە کەوی (هـ) پتر بۆ بزوێنی درێژ خۆ بەر دەدات: هەرچی کاری (هەناردی) یە چونکە بەزۆری لە سەرەتاوە کراوەتە (ناردی) بۆیە لە مضارعدا دەبێتە (دەنێرێ) نەك لەبەر خاتری بزوێنە کورتیلەی دوای (هـ)ی (هەناردی) کە فەتحەیە. جارێ هەر وشەی (بەرەڵڵا)م بە بیردا دێت کە لە (بەر هەڵدراو) ەوە هاتووە و دەنگی (هـ) تێیدا خۆی بۆ فەتحە بەخت کردووە بەڵام چونکە وشەکە وەها شێواوە هیچی بەسەر هیچی نەماوە دەستووری لێ وەربگیرێ بۆیەیە هیچ دەلالە تێکی سەر بە (هـ) نابەخشێ. وشەی (هەنووم) هەر دەمێنێتەوە بە (دەهەنووم) نەك (دەنووم). لەگەڵ ئەمەشدا مەرج نییە دەستووره باس کراوەکە بچێتە پلەی حەتمییەتی یاسای کیمیا و فەلەك چونکە ئاخاوتن بەلای (تجرید) دا بۆتەوە پتر لەوەی مادی بێ. بە نموونە کاری (هاری) کە (دەستار)ی لێ وەرگیرا لە مضارعدا نابێتە (دارێ). ئەگەر (هیچاندی)م لێ بسەلمێنن بە کاری ڕابوردوو وەك کە لە نووسینمدا بەکارم هێناوە لە مضارعدا نابێتە (دیچێنێ) بەڵکوو دەمێنێتەوە بە (دەهیچێنێ). وشەکانی (بەر هەڵست بەرهەم، بەرهەتاو، بەرهەڵبێنە، سەر هەڵقەنە . .) وەکوو خۆیان بێ سووانی دەنگی (هـ) دەمێننەوە کەچی (هەویری هەڵهاتە، دەغلی هەڵهاویتە) دەبنە (هەڵاتە، دەراویتە) بەڵام (دەرێنان، دەرهێنان) و (هەڵاتن، هەڵهاتن) و (هەڵاویشتن، هەڵهاویشتن) هەموویان باون. بە هەمە حاڵ سروشتی دەنگی (هـ) و

جیرانەتی لەگەڵ ڤاوڵدا هۆی ئەم ئاڵ و گۆڕەیە . ئەم روون کردنەوەیەش لەمنەوە بۆ جوابەجێ یی نییە . . دەنگنا سانی کورد با سەرنجی لێ بگرن ، ئەگەر بەرەو دروستییەوە بوو لە هەموان پیرۆز بێ دەنا خەزنە نییە پەرۆشێ بۆ بخورێ چ تەعلیلەکــەی د. ئاورەحمـان راست دەرچــووبـایـە و چ ئەمــەیـــان راست دەرچێ وەیـــا دەرنـــەچێ هەردوکیـان ویستوویانە لە ڕێی فۆنەتیکەوە دیاردەیەکی سووانی دەنگ ڕاڤە بکەن . بە وردبوونەوە لەتاقی کردنە وەی دەنگی دیکە بۆ تێ چـوون و تێ نـەچـوون لەو تەرزە شوێنەدا کە دەنگی (هـ) تێ دەچێ پتـر قەناعەت دەهێنین بەوەی کە سروشتی (هـ) دەوری هەیـە لە تێ چوونی بە نموونە هەرچی کاری هەیە وەکوو (کێشای باری پاراستی پێوای ناڵاندی ناشتی وێرای ، زانێ ڕازاندییەوە، پاچاندییەوە تاسا قاراندی . .) لە مضـارعـدا تاقییان بکەوە دەبینی دەنگەکەی پێشەوەیان تێ نـاچێ وەك کە (هـ) تێ چـووە زەحمەتی ی دەربرین کە ببـێتــە هۆی تێ چــوونـی دەنــگ لە وشـــەی وەکـــوو (دەست کەوت ، دەست گیران ، دەست درێژ ، دەست ڕەنگین ، حەفت ڕەنـگ . .) دەدیتـرێ کە وشەکان دەبنە (دەسـکــەوت ، دەزگیــران ـ دەزگـــرە ـ دەســدرێــژ ، دەســرەنگین ، حەفـرەنـگ . .) لە هەمـووشیاندا دەنگی (ت)،کە لەنـاوەنـدایە تێ دەچێ هێندێکیان ، بگرە بەشی زۆری وشەکانیش دەنگی ئاوازەداریان تێدایە .

ج ـ من کە لە گوتـارەکـەمدا باسی دەگمەن بوونی دەنگی (هـ)ی ناو وشـەم کرد وەیـا گوتم ئەویش و (ع ـ ح)یش لە بەرایی وشـەوە دێن و ڤاوڵ بەدوا خۆیـانـدا دێنن مەبەستم روون کردنـــەوەی باری دەنگی هەمـــزە بوو کە چۆن وەك دەنگێکی گەروویی دراوسێی ژێ دەنگــەکـــان لە بەرایی وشـەوە دێت لەوە بەولاوە ئەو دەنگـانە چۆناوچۆنی بێن هەر فۆنیمن و وشـە دروست دەکـەن و بە گۆران و نەمـانیان واتا دەگـــۆڕێ وەیـــا نامێنێ . . سووانیـــان بەســـەردا دێت و بەیـەکـدی دەگـۆڕدرێنەوە و هەرچی بۆ فۆنیم ڕەچاو کرابێ لەوانـدا دێتـە جێ چ کەمایەتیش بۆ فۆنیم پەیدا نابێ کە لە بەرایـی وشـــەوە بێت وەیـــا ڤاوڵ بەدوا خۆیـــدا بهێنێت .

(دەنگی گەروویی) دیـــاردەیـەکـە هی نەدیتن نییـە بەپێی دراوسییـەتی دەنگەکەش لەگەڵ ژێ دەنگەکان تایبەتیەتی جوداکـەرەوە پەیـدا دەکـات لەو بوارەشـدا لە یەکـەم پلەدا هەمــزە دێــت دووەم (هـ) پاش ئەوان (ع) ئنــجــا (ح) هەرچی (غ ـ خ)ە پشکیـان لە دراوسێیەتی ژێ دەنگەکان نەمـاوە و بوونـەتـە دراوسێی بەینی (ح) و (ك)، سرەی ئەو دەنگانەش بەم جۆرەیە هەمزە ، (هـ) ، (ع) ، (ح) ئنجا (غ) ، (خ) ، (ك) . . من بەپێی هەستی خۆم وەهـــایـان دەنـاسـمـەوە دەشێ پێش و پاشێك هەبێ بەڵام باوەڕ ناکەم گرنــگ بێ و دەستـــوور بگـۆڕێ دوو دەنگی (غ) ، (خ) بوونـەتـە برای دەنگـە عادەتیـەکـان و لە هەمووشوێنێکی وشـەدا بێ بزوێنی ئاشکرا دێن .

ئەگــەر بســەلمێنین هاتنی دەنـگ لە بەرایی وشـەدا بە ڤاوڵەوە و نەهاتنی لە ناوتوێژ و کۆتایی وشەدا دەبێتە ئیسپات بۆ فۆنیم نەبوونی دەنگەکە دەبێ دان بە شتێکدا بهێنین کە لەو مەیـدانـەدا قسـەی ڕابـەرە دەنگناسـەکـانی ئەورووپـا بەجـــارێ هەڵـــدەتـــەکێنێ . . سەیـــری فەرهـەنگێکی فەرەنسەیی بکە و سەر بەو وشانەی دابگرە کە بە پیتی (هـ) دەست پێ دەکەن دوو دیاردەی زەق دەبینیت یەکیان ئەوەیە سەر لەبەری ئەو (هـ) انە بزوێن بە دوایاندا دێت بەتەواوی وەکـوو هەمـزەی کوردی و ئینگلیـزی و فەرەنسـەیی و . . . تەنانەت (ئنجا ، ئحم) یشیان تێدا نییە . دووەمیان ئەوەیە تاکێـك لەو (هـ) انـە ناخـوێندرێتەوە و دەکوژ ڕێن و بەشی هەرە هەرە زۆریشیـان جێگـە بۆ دەنگی هەمـزە چۆڵ دەکەن هەر بۆیەش بوو گوتم (پیتی هـ) نەك (دەنگی هـ) ناونـاوەیـەکی یەکجـار دەگمـەن (هـ) لە ناوتوێژ ی وشەی فرەنسـەییدا دەدیترێ بەڵام لەوێشدا هەر دەکوژ ڕێ و جێ بۆڤـاوڵی دوایـەوە چۆڵ دەکـات تەنـانەت وشەی بێگانەی وەکــوو (مـەهـەراجـا ، ماهـومیت ـ محـەمـەد) یش ئەو دەنگەیان تێدا دەسوێت بەکورتی هەر دەڵێی دەنگی (هـ) لە فرەنسـەییـدا پەیـدا نەبووە و بە خۆرایی لە فەرهەنگاندا نیگاری دەکێشن ئنجا ئەگەر هاتنی دەنگ لەبەرایی وشە بە ڤاوڵـەوە ئیسپـاتی فۆنیم نەبـوونی دەنگـەکە بکات دەنگی

(هـ) له فرەنسەییدا سێ جاران له فۆنیم بوون دەکەوێ جارێکیان که له پێشەوەی وشەوە و له ناوتوێژدا به ڤاولەوە دەنووسرێ جاری دووەمیان بەوەدا که ناخوێنرێتەوە جاری سێیەمیشیان که خۆی به قوربانی هەمزە دەکات هەمزەیەکی پێی رەوا نادیترێ فۆنیم بێ. له ئینگلیزیشدا وەك بارەها گوتم (هـ) له بەرایی وشه بەڤاولەوە دێت له ناوتوێژیشیدا دەگمەنە و هەمیشه ڤاولیشی بەدواوەیه له کۆتایی وشەیشەوە نایەت مەگەر له وشەیەکی وەکوو (hurrah) نەبێ که (هـ)ەکەی دواییی ناخوێندرێتەوە ئیتر چۆن هەقم نییه بڵێم ئەو رابەرانە چی بیڵێن له بارەی هەمزەوە بایی فلسێکە. دەبوو تەعبیرێکی ناسکتر بهێنمەوە بەڵام نووسەری زۆر گەورە تەعبیری یەکجار رەقتریان بۆ غەیری خۆیان بەکار هێناوە نەزاکەتی تەعبیریش حەقیقەتی باسەکه ناگۆڕێ بەرانبەر دیاردەی وەها ئاشکرا تەئویلی باهەڵدراوی ئەو رابەرانە بێبایەخ دەزانم. .

لێیان ناسەلمێنم ئەو (هـ) ەی که وجودی لەو وشانەدا نییه فۆنیمە هەمزەکەی که بووە جێگریشی فۆنیم نییە. ئەو رابەرانە یان دەبێ بڵێن هەمزە و (هـ) به جووته فۆنیم نین و هیچن یان هەردووکیان فۆنیمن خۆئەگەر بڵێن به جووته هیچن من هەر لێیان ناسەلمێنم. بۆخۆیان قسەیەك دەڵێن له بارەی ئەو دوو دەنگەوە تەنها هێزێکی تێدا بێت هەر ئەوەندەیە که خۆی خۆی هەڵناوە شێنێتەوە لەچاو ئەوەی بڵێن (هـ) فۆنیمە و هەمزەش نا. راستتە بێ فیڵە بێ عەیبەکە ئەوەیە هەردوویان فۆنیمن له ئینگلیزیدا هەردوویان هەن له فرەنسەییشدا هەمزە هەیه به ئەسڵ (هـ)ش هەبوە ئیستا لەسەر زمانیان سووك بووە له لەهجەی بەرتەسکیش ماوە زمانی دیکەی دنیاش پڕن له هەمزە و (هـ) زمانی وەهاشیان تێدایە هەردوو دەنگی هەمزە وهێ له بەرایی و ناوتوێژ و کۆتایی وشانیانەوە دێن به وەستاوی و به بزوێنەوە ئیتر چیمان دەوێ لەوە زیاتر؟ هەر ماوە داوا له هەمزە بکەین به دەنگ بێت و بڵێ کورینە فۆنیمن. خۆهاواریش دەکا بەڵام گوێی نادرێتێ کەچی قورس کردنەکه دەنگیش ناکا دەڵێن فۆنیمە.

روون کردنەوە پێویستە له بارەی مەبەست له (سوان)ی دەنگ مانای چی دەنگ دەسوێ؟ ئایا فۆتانی دەنگ مەبەستە یان سووك بوونی یان بزربوون و دەرکەوتنەوەی یان شرانەوەی له پەنا دەنگی دیکەدا . . . ؟

سوانی فۆنیمە ئاشکرا سەربەخۆکانی وەکوو (ب ، ق) هەمزە (د ، ر ، غ ، م ، ن ، و ، س ، ی . . .) دیاردەیەکە هەموان دەگرێتەوە. کورتە بزوێنەکان هەرچەندە سەربەخۆش نین بارتەقای دەنگی ئەلف که ئەویش بێ کۆنسنانت دەرنا بردرێ سەرلەبەریان سوانیان بەسەردا دێت به سەرنج راگرتن لەم دیاردەیە دەردەکەوێ که ئەم پله خواروژووڕانە له سواندا هەن. .

1 ـ نەمانی فۆنیم له زماندا وەك نەمانی (ذ ، ث) له کوردیدا. .

2 ـ نەمانی فۆنیم لای بەشێکی ئاخێوەری یەك زمان وەك که لامی قەڵەو له بەشێکی کرمانجیی خواروو بەکار نایەت ئەم فۆنیمە له کرمانجیی سەروودا دەر نەکەوتووە. رەنگە بشێ بڵێین (پەیدا بووتی فۆنیم لای بەشێکی ئاخێوەری زمانی کورد) چونکە له سەردەمی مادەکان و هەخامەنشیشدا دەنگی لامی لاواز و قەڵەو جارێ پەیدا نەبوو بوو به نموونه ئەلبورز ئەلوەند بەلخ لەو سەردەمانەدا (هەرە بەرزەیتی ، ئەئورڤەنت ، باختەری) یان پێ گوتراوە [فرهنگ ایران باستان ل ، 298]

3 ـ گۆڕینەوەی دەنگ به یەکێکی دیکە وەك که دالی (مەند) له سلێمانی به گاف دەگۆڕێ (دەربەنگ).

4 ـ سوان و مانەوەی فۆنیم له وشەدا وەك که دەگوترێ (دەستد) و (دەستك) وەیا (قەننە) و (قەڵنە).

5 ـ مانەوەی فۆنیم له نووسیندا بێ ئەوەی بخوێندرێتەوە ئینگلیزی و فرەنسەیی پڕن لەو نموونانە.

6 ـ گۆڕانی دەنگی فۆنیم له دراوسێیەتی دەنگێکی دیکەدا وەك کلۆر کردنی (ك ، گ)ی بەرایی (ی) له کوردیدا وەیا گۆڕانی (س) به (ز) لەتەك دەنگی ئاوازەداردا (دەستگا = دەسگا = دەزگا ، دەستگره = دەسگره = دەزگره). لەنێوان

زمانەوانانی کورد وەها ڕۆیشتووە کە هاتنی دەنگی (ل)ی وەستاو لە پێش (ت)دا دەبێتە هۆی گۆڕانیان بە (ڵ ، ط) وەك (خلط ، پالطو ، قەلطارە . .) ڕاستییەکەی دەنگی (ل) و (د)یش ئەو کارە دەکەن و دالەکە قەڵەو دەکرێ بەرەو (ض) دەبێتەوە وەك غڵدە ، داڵدە ، گۆڕی حەمە خاڵدان [شوێنێکە لە شاخی باواجی کۆیی] پاڵدە جەڵد . .

سەر لەبەری ئەو حاڵەتانە دەخلیان بەسەر فۆنیم بوون و فۆنیم نەبوونی دەنگەوە نییە و نابنە بنەمای تاقی کردنەوەی دەنگ . لە وشەی وەکوو (دەسکرد ، دەسکوژ . .)دا نابێ بچینەوە بۆ (دەستکرد ، دەستکوژ)و لەوێوە بڕیار بدەین کە ئەو (ت)ە فۆنیم نییە هەر چونکە بە تێچوونی واتا نەگۆڕا ئێمە لە ئاکامی گۆڕان و هەڵس و کەوتی زمانەکەماندا گەیشتووینە بارێك هەردوو جۆری (دەستکرد ، دەسکرد)ی تێدا باوە ئەگەر بمانەوێ لە (دەسکرد)دا فۆنیم تاقی بکەینەوە دەبێ خەریکی فۆنیمەکانی (د ، هـ ، س ، ك ، ر) بین فۆنیمی (ت) لە هەزاران وشەدا زیندووە لێرەشدا لزوم بە وردبیوی و درێژ دابڕین نابینم زماناس و دەنگناسەکان ئەم حاڵەتانە دەزانن دواتریش وێنەی دیکە لە جۆری گۆڕان و تێچوونی فۆنیم دەبینین . .

سوان و گۆڕانێکی دیکە هەیە لە دەنگدا جودایە لەوەی باسمان کرد ئەویش بە دوو بەشی سەرەکی دابەش دەکرێ . .

یەکەمیان هاتن و چوونی ئەو نەبرە و توندی و نەرمی ئاخاوتنە کە حاڵەتی ئاخێوەر داخوازیی دەکات وەك . . توورەیی ڕەزامەندی هەرەشە پاڕانەوە تێڕاخوڕین ، پرسیار تعجب . نەبرە و ئاوازی ئەم حاڵەتانە پەیدا دەبن و هەموو ڕستە دادەگرن نەك تاکە فۆنیم کە حاڵەتەکەش بەسەر چوو ئەوانیش تێ دەچن هەڵبەت ئەمانە فۆنیم دروست ناکەن هەرچەند بۆ هێندیکیان نیشانەش داندراوە وەکوو (؟ ، !)

بەشی دووەم هاتن و نەمانی کەسرە موختەلەسەیە کە من پێی دەڵێم قورس کردن قورسایی ئەم ناوەیشم بۆیە بەسەردا بڕیوە چونکە ئاخێوەر نایەوێ فۆنیم ببزێوێ بەڵکوو تاکە مەبەستی ئەوەیە بتوانێ بێ بزوێن کۆنسنانتێك بە یەکێکی دیکەوە ببەستێتەوە بە نموونە کورد دەڵێ (کردم) هەڵبەت دەبێ دوو دەنگی (ك ، د) قورس بکات دەنا ناتوانێ فۆنیمی دیکەیان بەدوا دا بهێنێ لە فارسیدا دەگوترێ (کردم ـ کەردەم)و بە بزوێنی ئاشکرا تێکی بەستوون کە بزوێنەکان هەڵستان مایەوە قورسایی وەیا کەسرە موختەلەسە فەرمانی تێك بەستن جێبەجێ بکا ئەم قورساییەش کورت کراوەی کورتە بزوێنەکەی فەتحە نییە چونکە کە بەتەجرەبە درێژە دەدەیت بەو ئاوازەیەی کە لە دەربڕینی (ك) ی (کردن)دا پەیدا دەبێ فەتحە پەیدا نابێ ئاوازەیەکی بێ (هەوێنە) کە لە هیچ دەنگێکی بزوێن و نابزوێن ناکات دێتە کایەوە ئەمەش یەکێکە لەو هۆیانەی کە ناوی (کسرة مختلسە) بە هەڵە دەزانم چونکە ئەگەر (کەسرە . . .) بایە دەبوو لە درێژ کردنەوەیدا کەسرە پەیدا ببێ . ڕەنگە تەجرەبەکەشم وەکوو تەجرەبەی (بردنەوە ژووری هەوا) لێ بە عێب بگیرێ بەڵام داخوازیی مەنتیقی لێکۆڵینەوەم زاڵترە لە ترسی عەیبداری . هەر وەك هاتنی دەنگی (کسرە مختلسە ، قورسایی) بۆ ناو وشە وەکوو هاتنی (د ، هـ ، و ، چ . . .) نییە کە بریتی بێ لە ڕاگوێستنی دەنگێکی حازر بەدەستی بە پۆز و زەق هەروەهاش سوانی دەنگەکە وەکوو سوانی (د ، ە ، و ، چ . .) نییە کە لە ئاکامی ئاڵ وگۆڕی زمان وەیا داخوازیی واتا وەیا خۆگۆڕینەوە بە دەنگێکی دیکە وەیا جیرانەتی دەنگ و دەنگ وەیا جیرانەتی میللەت و میللەت گۆڕان و تێ چوونی . بەسەردا بێت ئەم دەنگە بێ هێزەش هەروەکوو هەیەجانی توورەیی ئاوازەیەکی تایبەتی بۆ ناو ڕستە دەهێنێ ئەویش بە پێداویستی دەربڕینی دەنگ پەیدا دەبێت . دیسان هەروەکوو ئاوازەی توورەیی بە نەمانی توورەیی هەڵدەستێ ئەمیش بە نەمانی پێداویستی دەربڕینی دەنگ تێ دەچێ .

ئەم لێك چواندنەی قورسایی و ئاوازەی توورەیی تەنها لەڕووی (پێدا ویست)بوونە نەك بڵێم لە یەك پلەدان

چونکه له سەرەتاوه لێکم جودا کردوونەوه لەگەڵ ئەمەشدا ئاوازەی توورەیی کەم و زۆر واتایەکی تازه بۆ ناو ئاوختن دەهێنێ کەچی قورسایی دەخلی بەسەر واتاوه نییه . ئەم لایەنەش دواتر روونتر دەبێتەوه .

که قسه لەزمانی کوردی بکەین ئەم چەند دەستووره له هاتن و بزر بوونی قورس کردنەکه هەڵدێنجرێ . .

1 ـ دەنگی سەرەتای وشه که بزوێنی ئاشکرای به دوادا نەهات به ناچاری دەنگه بێ هێزەکه پەیدا دەبێ بۆ خاتری دەنگی کۆنسنانتی دووەم به دوا یەکەمدا بێت وەك ئەوەی هەتا توورە بیت ئاوازەی توورەیی له قسەتدا دەردەکەوێ . له کرمانجی ی سەروودا بیستوومه وشه هەیه به دەنگی بێ بزوێن و بێ قورساییش دەست پێ دەکات رەنگه قسەکه راست بێ چونکه له وشەی وەکوو (فتار ، ستاندن ، شتومەك . .)دا هیچ ئاوازه به دوا فۆنیمی سەرەتای وشەکاندا نایەت بەعادەت قورسایی ئاوازه پەیدا دەکات

2 ـ له نێوان ئەو دەنگه کۆنسنانتانەدا که گونجانی تەواو هەیه (وەکوو . . ش ت ، رد ، رت ، ن گ ، ن د ، ل ت ، ن ج ، س ت) قورسایی پەیدا نابێ چونکه دەربڕینی کۆنسنانتی دووەم پەکی لەسەر قورس کردنی دەنگی یەکەم نەکەوتووه نەك چونکه قورسایی لەو شوێنەدا نەهاتووه . وشەکانی (دەنگ ، ماست ، پشت ، گەنج ، بەرد ، خڵت ، کەرت ، بەند) قورسایی تەحەمول ناکەن بۆیەیشه هەموویان یەك برگەن لەگەڵ ئەمەشدا که هاتی قورساییت خسته نێوان ئەو جۆره دەنگانەوه واتای وشه ناگۆڕێ . به نموونه نالی هاتووه له بەرکێشی شیعر قورسایی خستۆته سەر دەنگی (س) لەم بەیتەدا ، واتای وشەکەش نەگۆڕاوه . .

راستی صەیقەلییه تیغی زمانی نالی .
نەرم و تونر ئاوی گەڵووگیره قسەی پێ دەبڕێ .

وشەی (راستی) به قورس کردنەکه بۆته سێ برگه له جیاتی دوو برگه . لزوم نابینم درێژه بدەم به نموونه هێنانەوه ، مەسەلەکه زۆر روونه .

3 ـ له نێوان ئەو دەنگانەی گونجانیان لەگەڵ یەکدیدا له پلەی دووەمدایه وەکوو دەنگەکانی (نك ، رگ ، خ ت ، ر چ . .) دەشێ قورسایی له بەینیاندا هەبێت و نەبێت وشەکانی (دەنك ، مەرگ ، بەخت ، ورچ . .) لەوانەن به یەك برگه دەربردرێن هەر وەك مومکینیشه ببنه دوو برگه و بگوترێ (دە ـ نك ، مە ـ رگ ، بە ـ خت ، و ـ رچ) له هەر دوو شێوەدا واتای وشەکان ناگۆڕێن . .

4 ـ له نێوان ئەو دەنگانەدا که گونجانیان له پلەی سێیەمدایه وەك . . (ن م ، ل م ، ت ن ، س ر ، زر ، رز ، م ل ، ت ر) دەبێ قورس کردن دەرکەوێ تاکوو بشێ کۆنسنانتی دووەم له دەمەوه دەربێ وەك که له وشەکانی (گەنم ، زەڵم ، کەتن ، کەسر ، بزر ، وەرز ، هوومل ، چەتر . .) دا دەبێ قورسایی هەبێ و وشەکان ببنه دوو برگه (گە ـ نم ، زە ـ ڵم ، چە ـ تر) هەتا فۆرمی وشەکان لەو بارەدا بێ قورسایی یەکه بەردەوام دەبێ و مومکین نییه هەڵستێ بەڵام که گوتت (گەنمەکه ، لەزەڵمەوه بۆهەڵەبجه ، کەتنی وەها نەکراوه . کەموکەسری زۆره ، چاکەی دارا بزره ، وەرزی مەکه ، ئەو هووملانه له زێوه هاتوون [هوومل ماسی ی زۆر گەوره] چەترەکەم کری) دەشێ قورسایی یەکه هەڵستێ له هێندێکیشیاندا هەڵستانی قورسایی یەکه دەبێته حەتمی وەکوو (کەموکەسری ، له زەڵمەوه ، چەترەکه ، کەتنی گەوره) . هەر چۆنێکیش وشەکان دەربڕیت واتایان کەم و زیاد ناکا ئەوەنده هەیه که قورساییت خسته سەر دەنگێکی وەکوو (ڵ)ی (زەڵمەوه) دەزاندرێ کورد نیت وەیا به شۆخی وەها دەڵێیت یان لەهجەی ناوچەیی یه .

5 ـ دەشێ له دراوسێیەتی ی دوو وشەدا وەها رێك بکەوێ دوو دەنگی وەکوو (س ت ـ ش ت) که لەگەڵ یەکدیدا دەگونجێن ، بکەونه تەنیشت یەکتر و به حوکمی رێزمان نەك دەنگسازی قورسایی بخرێته بەینیانەوه وەك که وشەی (گەش) بخەیته رستەوه و بڵێیت (گوڵی گەشت چنی) لێرەشدا که گوتت (ئیمرۆ رۆژ ی هەره گەشتە) قورسایی یەکه هەڵدەستێ و ناشێ دەر کەوێتەوه . لێرەدا سەر لەنوێ حوکمی دەنگسازی بەسەر رێزماندا زاڵ بوو .

ئەم زاڵ بوونـە لەم شوێنـەدا وەهـا فەرمـانـرەوایـە لەگـەڵ سەرلـەبـەری دەنگـەکـانـدا ڕۆیشتـووە نەك هەر دەنگی گونجـاو ، بە نمـوونـە دەڵێی (قسـەکـەت چووە دڵم) و قورسایی دەخەیتە سەر (ڵ)ەکە بەڵام کە گونت (قسەکەت بە دڵمــە) قورســایی نەمــا و جێشی نابێتـەوە لە هەمـوو حاڵاینشـدا واتـا ناگـۆڕێ . . نەگۆڕانی واتاش بە هاتن و چوونـی ئەم دەنگــە بێ‌هێــزە لەوەوە دێت کە بە ئەصــل دەنگـەکـە بەشـدارییی نەکـردووە لە واتـای وشـە یەعنی بەشێکی بنجی و دروست کەر نییـە لە ئاخـاوتنـدا . تاکـە هۆی پێکـەوە بەستنـەوەی دوو دەنـگ بە پێی داخـوازیی باری ئاخاوتن پەیدای دەکات و هیچ واتاش لەگەڵ خۆیدا ناهێنێ کە فۆتاش چ واتای لەگەڵدا نەبووە تاکوو لە گەڵیدا بفۆتێ . مەرجی یەکەمی بەشداری کردن لە واتای وشە کە فۆنیمی پێ دەنـاسـرێتـەوە لەم قورس کردنەدا وجودی نییە د. ئاورەحمان بۆ چارەسەر کردنی دیاردەی هاتن و چوونی ئەم دەنگــە بێ‌هێــزە بە پێی دەستــووری دەنگســازی لە ستــوونی دووەمی ل ، 64 دا دوو نمــوونـەی هێنـاوەتـە نمـوونـەی یەکەمی لە (نووسین ، پێنووس) و لە (نووسرا) هێناوەتەوە گۆیا واوی (نووسین ، پێنووس) درێژترە لە هی (نـووسـرا بە پێ رای د. ئاورەحمـان هۆیەکە دەچێتەوە بۆ ئەوەی کە لە (نـووسین ، پێنـووس)دا هێز [هێز = Stress م . م] لەسـەر دەنگی (وو)ە بەڵام لە (نـووسـرا)دا هێـزەکـە دەبـەرێتـەوە بۆ سەر ئەلفی کۆتـایی وشەکە ئنجا دەڵێ «جا بزوێنێکی درێژ ی وەك (وو) لە باری بێ‌هێزیدا وەك (و)ی لێ‌بێت ئەوە بزوێنێکی ئێجگار کورتی وەك (i) ئەگەر هێزی لەســەر نەبێ بە دیــار نەکــەوێ شتێکی دوور لە یاســا و دەستوور نییە» .

نمـوونـەی (نووسین ، پێنووس) و (نووسرا) پتر بەلای ڕێـزمـانـدا دەچنـەوە بەڵام چونکە ناوی هێز و تێ‌چوون و سووك و قورسی لێ هات فبول دەکرێ و دەشێ ڕوون بکرێتەوە .

(1) کاری (نووسی) لە بارترە ببێتە هاوتەرازووی (نووسرا)

(2) واوی (نووسرا) ئەوەندە کورت نییە ببێتە (و ـ ضمە) .

(3) مەسەلەی هێز دەخلی نییە بەسەر کورت و درێژ ی ی واوەکان : ـ

ئەحمەد نووسی

نامە نووسرا

لەم ڕستـانـەدا هۆیـەك نییە دەنگی واوی (نووسی) بخاتە ژێر هێزەوە و واوی (نووسرا)ش لە هێز بکەوێ .

(4) هۆیــەکــە دەچێتـەوە بۆ ئەوەی لە (نـووسـرا) دا دوو کۆنسنـانتی (س ، ر) کمێـك واوەکـە تەنبەڵ دەکەن ئەگەر (نـووسـا) بایـە فەرقی نەدەبـوو لەگـەڵ (نـووسی) وشەی (نـووسین ، پێنـووس) بەوەدا واوەکەی هەناسە سوار نابێ کە کۆنسنـانتێـك لە کۆتـایی‌یاندایە چونکە داخوازی هیچ ئەرکێکی نەکردووە .

بۆ پتــر ڕوون کردنــەوەی خاڵــی ســێــیــەم و چووارەم نمـوونـەیـەکی زینـدووی پڕ بەپێستی بابـەت هەیە . . لە پژدەر دەگـوتـرێ (کـوشتن ، کوشتی . .) بەڵام لە کاری کارابــزردا ناڵێن (کــوژ را دەکــوژ رێ) بەڵکـوو ئەو (ر)ە دەسوێنن و دەڵێن (کووژا) بە واوێکی درێژ ی وەکوو واوی (نـووسـا ، مووسـا) . بێگـومـان ئەگـەر لەوێشدا ئەو (ر)ە مابـایـەوە نەدەکـرا واوەکـە درێـژ بکـرێتەوە چونکە هەم لە ئەصلدا کورتـە هەم هاتنی دوو کۆنستـانت لە (کـوژ را)دا کاری خۆی دەکرد ئەگەر مەسەلە هێزبوایە خۆ (کووژا)ش وەکوو (نووسرا) کارا بزرە ؟ لە کاری (هەڵترووشکا)دا کە وەکـوو (نـووسـا) کارا دیـارە هەر چەنـد مەسـەلەی هێز لە بەیندا نییە ، چونکە دوو کۆنسنانتی (ش ، ك) هەن واوەکە نەختێــك لێی کورت دەکــرێتــەوە . بەهــەمــە حاڵ ئەم مونـاقـەشـەیە لە بنەڕەتەوە دەخلی بەسەر تێچوونی کەسرە موختەلەسەوە نییە .

وەك پێشتـر باسم کرد . هاتـوچۆی ئەم دەنگە بێ هێزە تاکـە هۆی داخـوازیی دەربـڕینی دەنگ لە باری خۆیدا پێکی دێنی هەرچی (Stress) وەپــا هێـزە دێتـە سەر کەسـرە موختـەلـەسـەیـەکی لە وشەدا مەوجوودە نەك دەبێتە هۆی پەیـدا بوونی . . تۆبێنـە وشەی (کردم) تاقی بکەوە . . لە

دوای (ك) و(د) دا ئەو قورسایی یە هەیە ، ئنجا دەتوانی هێز بخەیتە سەر قورسایی دوای (ك)ەکەوە وەیا دوای (د)ەکەوە وەیا هەر دوو یانەوە بە پێی داخوازیی مەبەست . ئەنجا چونکە قورسایی لە دوا (ر)ەکەوە نییە ناتوانی هێزی بەدوادا بێنیت ئەگەر ویستت هێز بێنیت پێویستە لە پێشەوە قورسایی بخەیتە سەر ئەو (ر)ە و کارەکە لە دوو برگەوە بکەیتە سێ برگە ئنجا هێز بدەیتە ئەو قورسایی یە ئەوساش وشەکە لە کوردی دەشۆرێ . کە قورسایی هەبوو پەکی لەسەر هێز ناکەوێ کە نەش بوو هێز ناچێتە سەر هیچ لەلایەن واتایشەوە ئەو هێزە چ لەسەر (د ، و ، ر ، م . .) بێ و چ لەسەر قورسایی بێ واتایەکی تەجریدی بە وشە وەیا رستە دەبەخشێ ، هەرچی قورسایی یە واتای پێوە نییە چونکە وەك تەقەڵی دروومانە بۆ شوێنی پێویست بەلام نەك تەقەڵی مادی وەك دەزوو . لە فەرزی من بەسەهوو نرخی تەقەڵم دابێتێ ئەو هەر دەمێنێتەوە وەك هەیە چ دەخلی بەسەر واتاوە نییە . هێشتان لایەنی گونجان و نەگونجانی دەنگ پتر پێوەندی هەیە بە تەکوینی وشەی کوردی لەو قورس کردنە چونکە بەشێکی زۆری وشەکان بە حوکمی ئەو گونجانە شکڵ وەردەگرن بە نموونە وشەی (بڵند) کە دوو برگەیە و بریتییە لە (ب ـ ڵند) بە حوکمی گونجانی (ن ـد) ئەو شکڵەی وەرگرتووە چونکە ئەگەر بگوترێ (بڵ ـ ند) دەبێ قورسایی بخرێتە سەر (ن)ەکە ئەمەش دژی یاسای فۆنەتیکی کوردییە . وشەکانی دەرد ، دۆست ، سارد ، گۆشت ، پێت ، قەڵت ، چەند ، رەند ، مەند ، نەنگ ، شەنگ ، جانگ . . هەشت ، بیست ، گەشت . . و صەدانی وەك ئەوان ژمارەی برگەیان بەندە بە گونجان و نەگونجانی فۆنیمەکانیان ئەمانە هەموویان چوار فۆنیم و یەك برگەن چونکە لە هەموویاندا دوو فۆنیمی کۆتایی یان لەگەڵ یەکدیدا دەسازێن . وشەی (مزر) سێ فۆنیم و دوو برگەیە چونکە (ز ، ر) بەیەکەوە ناسازێن دەنا وەکوو (مشت ، مرد مست ،) دەبووە یەك برگە . هاتنی قورسایی بۆ سەر (ز)ی (مزر) و نەهاتنی بۆ سەر (ش ، ر ، س)ی وشەکانی دیکە بە هونەری خۆی وەیا ئارەزۆی من و تۆ نییە بە پێی باری گونجان و نەگونجانی دوو فۆنیمی دواییی وشەکانەوەیە کە گوتت (ماستەکە مزرە) قورسایی یەکە دەبێتە دڵخواز کە گوتت (مزرە سێو) قورسایی یەکە تێ دەچێ ، لە هیچ بارێکیشدا تەئسیری سەلبی و ئیجابی لە واتای وشە نەکردووە . قورسایی لە خۆوە وەکوو فۆنیمە راستەقینەکان بۆ ناو وشە نایەت ، بە ئارەزۆش نایەت : دەبێ ناچاریی فۆنەتیکی بی هێنێ و نەمانی ناچاریەکە بی سوێنێ . هەر چونکە قورس کردن پێداویستی دەربرینی کۆنسنانتی وەستاوە بۆ لکاندنی بە کۆنسنانتی دوایەوە لە باری تایبەتیدا چ دەخلێکی بەسەر واتاوە نییە ، هەندێ جار قورسایی یەکە لە بارێکدا دەبێ هەڵستانی مومکین نەبێ وەك لە وشەی (فرچك)دا قورسایی سەر (ف)ەکە هەڵستانی بۆ نییە . ئەم ناچارییە دائیمییە هونەری قورسایی یەکە نییە بەڵکوو داخوازێ لکانی (ف)ەکەیە بە (ر)ەکەوە . ئێمە پێمان دەکرێ بڵێین (فچك ، فك ، فرك) و فۆنیمی زەق و زۆپ بەلاوە بنێن بەلام لە هەموو حالاندا قورسایی سەر (ف)ەکە دەمێنێتەوە . خۆ مەعقوول نییە بڵێین ئەو دەنگە بێ هێزە گرنگترە لەوانی دیکە چونکە قسەی وەها لەکەس ناوەشێتەوە هەر نەبێ لەبەر ئەوەی کە لە هەزاران باردا وەکوو سێبەری هەور دێت و دەچێت و هەستیشی پێ ناکرێ جگە لەوەی کە وجودی خۆی بەندە بەو فۆنیمانەوە بگرە وجودی بەندە بە جیرانەتی فۆنیم و فۆنیم . . بزوێتەکان بەکورت و درێژ یانەوە هەم دەشێ بە ئارەزۆ بیان هێنین و بیان سوێنیین ، هەم بە هاتن و سوانیان واتا دەگۆری وەیا نامێنێ . هیچ مەرجێکی (فۆنیم) لەو قورسایی یەدا نییە پێداویستی دەربرینی دەنگە لە باری تایبەتیدا چەندێکی تێش بچێ واتا ناگۆرێ . لەبەر ئەم تێ بینی و راستییە بەدیهییانەیە خۆگیری دەکەم لەوەی پێی بڵێم بزوێن . تۆ بڵێ ئەگەر بزوێنە بۆچی لە کوردی و ئینگلیزیدا نەهات وەکوو بزوێنەکانی دیکە هەمزە بخاتە پێش خۆیەوە؟ بۆچی هەمزەی دەنگدار و زەقوزۆپی بێ نیگار نەچێتە پێش قورسایی بە نیگار ؟ هەڵبەت دەزانم

چی بەڵگەی دنیا هەیە ناتوانێ ڕابەرەکانی فۆنۆلۆجی ئیقناع بکا دژی ئەو قورساییە . وا من لە جیاتی ئەوان وەڵام بۆ ئەم تەرزە پرسیارە پێشکەش دەکەم و دەڵێم بەر لە هەزاران ساڵ بنیادەم زانی ئەم بزوێنە یەکجار کز و بێ هێزە بەبەریەوە نییە هەمزە بخاتە پێش خۆیەوە ئنجا کە گوترا ئەدی چۆن بنیادەم زانی دال و سین و گاف بەبەریانەوە هەیە؟ ڕابەرەکان دەڵێن ئا ئەمە بەڵگەیە کە هەمزە فۆنیم نییە وەك کە دال و سین و گاف فۆنیمن . دیسان ئەگەر گوترا : ئەدی چۆناوچۆنی لە زمانە سامییەکاندا قورسایی بەبەریەوە هەبوو هەمزە بخاتە پێش خۆیەوە؟ لێرەدا بەراستی نازانم جواب چی دەبێ پێشتریش و لە هەموو حاڵانیشدا جواب نەبوو بۆ ئەو پرسیارەی بڵێ : بۆچی تێچوونی قورسایی هەرگیزاو هەرگیز لە واتا . . تەئسیر ناکا؟ ئەدی فۆنیم نییە؟

بەر لە (2700) ساڵ کە ئەلفوبێ پەریەوە بۆ ئەورووپا و نیگار بۆ دەنگی هەمزە دانەندرا بڕیاری ئیعدام کردنی دەرچوو.

بە وردبوونەوە لەو دیفاعەی د. ئاورەحمان لە کەسرە موختەلەسەی دەکا بە هێنانەوەی نموونەکانی (نووسین ، نووسرا) دەبینین لە حەقیقەتدا بێ ئەوەی ویستبێتی ، ئەو خۆی کەسرە موختەلەسە پتر بێ بایەخ دەکات لەوەی من کردوومە ، چونکە کە دەڵێ دەنگەکە هێند کورتە هێزی لەسەر نەبێ دەرناکەوێ بڕیار دەدا کە وا ئەو دەنگە بەچکەی هێزەکەیە واتە بنەڕەتەوە بەندە بە هەبوونی هێز . ئەم قسەیە یەکسەر و بێ تەئویل وەها ڕادەگەیەنێ کە کەسرە موختەلەسە! بریتی بێ لە هێز چونکە مەعلوومە هێز ناچێتە سەر (عدم ، هیچ) قسەکە وەك ئەوەیە بڵێی کابرا هێند موفلیسە ئەگەر پارە نەخەیتە گیرفانی فلسێك لە گیرفانیدا نادۆزیتەوە . دەنگێك وەها بێ وجودی بەند بێ بەهێزەوە و واتاش نەگۆڕێ چۆن فۆنیمێکە؟ ئنجا چۆن بسەلمێنین دەنگی وەها سەراوی ئەوەندە بایەخی بدرێتێ نیگاری هەبێ [لە حاڵێکدا هەمزەیەکە زەق وزۆپ بێ نیگار بێ] کە نیگاریشی بوو ببێتە برای هیچ یان هەر هیچی بێ تەئویل کە بووش بە هیچ بایی زەڕڕەیەك کاری سەلبی و ئیجابی ی لە واتای وشە نەکردبێ؟ هەر فۆنیمیش بێ؟

نموونەی دووەم لە زمانی ڕووسیەوە هاتووە کە وشە لە حاڵی جەردا بزوێنە ئاشکراکانی دەگۆڕێن وەیا تێدا دەچن . . کە کۆش دەکرێ هەروەها . . گۆیا ئەمەش نابێتە بەڵگە لەسەر فۆنیم نەبوونی ئەو دەنگانە . هەرچەند د. ئاورەحمان هەر هێندە دەڵێ و دیفاعەکەی لە فۆنیمی (ۆ ، ێ)ی ڕووسییە بەڵام شوێنی قسەکەی دیاری دەخات کە مەبەستی ئەوەیە لە ڕێی قیاسەوە بسەلمێنین کە تێدا چوونی کەسرە موختەلەسەش نابێتە بەڵگەی عەکسی بۆی .

من ڕووسی نازانم ئیتعتیرازیشم لە نموونەکان نییە بەڵام لە کوردیدا نموونە زۆرن تێی بئاڵێین :

لەتۆ دەپرسم　　　لێت دەپرسم .

بەتۆ دەڵێم　　　پێت دەڵێم .

لەتۆ دەگەم　　　تێت دەگەم .

سووتا　　　دەسووتی .

نەخوازێ ئەڵڵا　　　نەخوازەڵا ، نەخەسەڵا .

گوتی　　　دەڵێ .

ئەم نموونانە و دوو نموونە ڕووسیەکە و هەرچی دیکەی ئەوتۆیی کەڵەکە بکات باری قورسایی ڕاست ناکەنەوە چونکە پێوەندیان پێیەوە نییە . ئەمانە سەر بە ڕێزمانن و دەچنەوە بۆ لای سینتاکس نەك فۆنەتیك . نموونەکانی یەکەم و دووەم و سێیەم ، وەکو وهی ڕووسی حاڵەتی جەرری ڕاناوی کەسی دووەمی تاك لە ڕستەکاندا نیشان دەدەن دیارە چۆن بە گۆڕانی ڕاناوەکە لە حاڵەتی نەلکاوییەوە بۆ حاڵەتی لکان شکڵی (جار و مجرور) وێکرا گۆڕان ، هیچ داخوازیەکی فۆنەتیکیش حوکمی نەکردووە (لە تۆ دەپرسم) ببێتە (لێت دەپرسم) کەچی (لە تۆ دەگەم) ببێتە (تێت / دەگەم) . واتای (تێ گەیشتن) جودایە لە (لێ پرسین) و پتر بەرەو ناوەوەی (مجرور) دەڕوات بۆیەیە

شکڵەکەی گۆڕا. لە هەندێ لەهجەی ئاخاوتنی کوردی دەگوترێ (دەتۆرادەمێنم ـ نەك لە تۆرادەمێنم) دیارە (دە)ش نزیکترە لە (تێ). بەوپێیە ئەولەهجەیە نزیکترە لە منطقی گۆڕانی دەنگ تا ئەوەی (لە) ببێتە (تێ) بەڵام بۆی ڕێك نەکەوتووە پەرە بستێنێ. لە کرمانجی سەروودا بەرانبەر ئەو (دە)یە (ژ) بەکاردێت. (سووتا) دەبێتە (دەسووتێ) بە پێی دەستوورێکی ڕێزمان هەرچی کاری ڕوودان وکارانادیار هەیە بەری دەکەوێت و لە هەمواندا ئەم ئەلفە لە مضارعدا دەبێتە (ێ) وەکوو:

سووتا	دەسووتێ.
ڕما	دەڕمێ.
بڕژا	دەبڕژێ.
دیترا	دەدیترێ.
خورا	دەخورێ.. هتر.

هەر عەینی ئەوکارانە لە ڕابوردووی بەردەوامدا وەکوو خۆیان دەمێننەوە هەرچەند (دە)ی مضارعیشیان بەسەرەوەیە:

سووتا	دەسووتا.
بڕژا	دەبڕژا.
دیترا	دەدیترا.

فۆنەتیك چ دەخلی بەسەر ئەم ڕێژانەوە نییە ناشکرێ یەخەی کورد بگرین بڵێن بۆچی وەهات کردووە؟ (نەخوازێ ئەڵڵا) دەماودەم لەماوەی صەدان ساڵدا بۆتە (نەخوازەلا، نەخەسەلا) وچۆتە ئیدیەمەوە، بەڵام دەکرێ بگوترێ (قبول نەکا ئەڵڵا) بێ گۆڕان وبێ دەردی سەر. بە هیچ تەئویلێك ئەم گۆڕانە وەیا (گوتی، دەڵێ) با نادرێتەوە بۆ داخوازی فۆنەتیك، زمانە ودەگەڕێ و دەگۆڕێ ویاسا دادەنێت وتێی دەبات وتێی نابات و لەهجە تا لەهجە فەرق دەکات ودەیان ڕێچکۆڵە پەیدا دەبێ ودەبنە شەقامەڕێ وئەوەی دەقەومێ دەقەومێ یاسای ڕێزمان تێیدا دیار دەبێ وهی فونەتیکیش هەروەها، پەند و ئیدیەم و مەتەڵ و فنونی بەلاغەت و و نازانم چی دەزێتەوە جار و مجرور وکارا وبەرکار وسەدان کەرتی دیکەی ڕێزمان دەوری خۆیان دەبینن ویەکێك دەڵێ (بە تاق و تەنیا) وئەوی دیکە (تەك وتەنها) سێەمیان (بە تەنی تەقێ) بەپێی ڕاهاتن.. خولاسە دیاردەی زمان بە زەمان ومەکان و ئینسانیەوە شەپۆل دەدات و فۆنەتیك یەکێکە لە شەپۆلەکانی وناتوانێ حوکمی شەپۆلی لە خۆگەورەتری وەکوو (ڕێزمان) بۆ خۆی ڕاکێشێ وڕێی تەعبیری جودا و دەربڕینی هەمە چەشنە لەو خەڵقە هەمە چەشنەیە ببەستێ. ئێمە.. دەزانین (دەستگرە) دوای سوانی دەنگی (ت) بووە (دەزگرە) چونکە بە پێی دەستوورێکی فۆنەتیکی کوردی دەنگی کپ ئاغلەب لە جیرانەتی دەنگی ئاوازەداردا دەبێتە ئاوازە دار بۆیە سینەکەی (دەسگرە) بووە (ز) بەڵام دەستووری دروست کردنی وشەی لێکدراو وەیا دارڕێژراو بە جۆرێکی سەربەخۆ لە زماندا هەزاران وشە پێك دێنێ وەك کە (دەستگرە ـ دەزگرە)ی پێك هێنا ئیتر فۆنەتیك چۆنێکی کار دەکا بابیکا صەدان وشەی وەکوو: کلك تەقینە بەردە نوێژ، دەستەبەرە، کێلەقەبر، بزمار کوت شیرە خۆرە، گورگ نەخۆرە مەلا خۆرە، گورگ نەخۆرەی دز نەبەرە، سەر هەڵقەنە گێرە شێوێن، سەرپاڵە.. بێ ئەوەی فۆنەتیك کاری تێ کردبن لە گەڕدان. لە کوردیدا فۆنەتیك وەهای کردووە وشەی لێکدراوی (گائاسن) ببێتە (گاسن) کەچی لە فارسیدا هەر دوو بەشی وشە لێکدراوەکە بە دروستی دەمێننەوە و دەڵێن (گا و آهن). کورد دەڵێ (حەماغا ـ لە جیاتی حەمەد ئاغا) هەرچی فارسە دەڵێ (حمد ئاقا). کورد دەڵێ (دەئەنگێوم، دەنگێوم) بەڵام دەڵێ (نە ئەنگاوتن)و ناڵێ (نەنگاوتن). فۆنیمی حەقیقی لە سەرەتاوە وشە دروست دەکات دواتر پێداویستی فۆنەتیك تاوتووی تێدا دەکات دەبینی وشەی بێگانە کە چ دەخلی ئێمەی تێدا نییە و لە پشت حەفت بەحران تروکاوە کە دێتە نێو کوردەواری هەر ناوچەیە جۆرە مامڵەتێکی لەگەڵدا دەکات بە نموونە وشەی مەرەکەبی (کوینك) لە سلێمانی

کافی پێشەوەی کلۆر دەکرێ لە بەری سۆران کلۆر ناکری تەنانەت لە بەری سۆران هەر چونکە کاری (پشکووت ، گوا ، ئەنگووت) لە سەرەتاوە کاف وگافەکەیان کلۆر نەبووە . لە مضارعدا کە دەڵێن (دەپشکوێ ، دەگوێ ، دەئەنگوێ) کاف وگافەکە کلۆر ناکەن کەچی لەبەری بابان کلۆری دەکەن خولاسە فۆنەتیك بەدوا وشە و ڕستەدا دێت وخزمەتکاری فۆنیمەکانە هەرچی کەسرە موختەلەسەیە خۆی زادەی فۆنەتیکە چونکە بە پێی داخوازی‌ی دەربرینی فۆنیم یان دێت یان نایەت یان کە هات دەسوێت و دەخلی بەسەر واتاوە نییە واتە دەخلی بەسەر تەکوینی وشەوە نییە دەنا دەبوو بە سوانی واتا نەمێنێ تەکوینی وشە و واتای وشە دوو ڕووی یەك سککەن ئەم قسەیەم لێی هەڵناستی بگوترێ : برگە لە وشەدا یان بزوێن یان قورس کردنی تێدا نەبێ پەیدا نابێ چونکە قسەکەی من خۆی لە بنەرەتدا وەرامی ئەم ئیعتیرازە دەداتەوە کە دەیەوێ لە پەنا بەهانەی تەکوینی برگەوە بایەخ بەو قورس کردنە بدات سەرنج بگرە دەبینی ئەو برگەیەی بە هۆی بزوێنی ڕاستەقینە پەیدا دەبێ واتاکەی بەندە بەو بزوێنەوە مەگەر جودایی لەهجە و سوانی عادەتی بەسەر وشەدا هاتبێ فۆنیمی ، .

گۆڕیبێ وەك کە (مر) بۆتە (مەل) وەیا وشەی (شەلە) لە هەندێ لەهجەدا دەبێتە (شلە) کە ئەمە دیاردەیەکە دەخلی بەسەر فۆنیم بوونی دەنگەکانەوە نییە ، پێشتریش باسمان کردووە لە هەموو دنیاش باس کراوە . تێ‌چوونی بزوێنی حەقیقی دەبێتە هۆی نەمانی واتا وەك کە (سەر) بوو بە (سر) واتا نامێنێ هەرچەند ئەو قورسایی‌یەش لە سەر (س)ەکە هەر ماوە . وشەی (پەنیر) ببێتە (پەنر، پنیر) لە هەر دوو باردا واتای نامێنێ . بەڵام قورسایی لەسەر (گەنم) لادە و بڵێ (گەنمەکە) واتا نێك ناچێ . ئەمەش بەدیهییە .

لە هیچ ڕوویەکەوە قیاسی تێداچوونی قورسایی لە وشەدا لەگەڵ تێداچوون وەیا گۆڕانی فۆنیم ناکرێ چ لە وشەدا بێ چ لە ڕستە و باری ڕێزمانیدا بێ ، چونکە ئەگەر ئەو قیاسە بکەین دەبێ بڵێین نەمانی دەنگی ئەلفی (ژماردی ، سپاردی ، ڕژا) لە (دەژمێرێ ، دەسپێرێ ، دەڕژێ‌دا) وەکو نەمانی قورسایی لامی (دڵ)ە لە (بە دڵمە) ئەوساش سەرەرای بەهەڵەدا چوونێکی نەوعی‌ی سەرەتایی‌ی سەرسووڕێن ، دەکەوینە تەناقوزێکی لە حیساب بەدەر چونکە لەلایەکەوە گوتمان نەمانی قورسایی و نەمانی ئەو ئەلفانە وەکو یەکدین ، لە لایەکی دیکەشەوە زەق زەق دوو دیاردەی ڕێزمان و سینتاکس دەبینین ئەو لە یەکدی چوواندنە ناسەلمێنن : دیاردەی یەکەم ئەوەیە ، ئەلفەکان لە مضارعدا نەفۆتاوون بەڵکوو بە پێ یاسایەکی ڕێزمان بوونەتە (ێ) یاساکەش وەها پەرەسەندووە هەموو کاری مطاوعەی وەکوو (سووتا، ڕما، برژا) و هەمووکاری مبنی للمجهول و هەموو کاری ڕێژەی (نواندی، بواردی، ستاندی) دەگرێتەوە تەنها (خواردی) ناگرێتەوە کە ڕیزپەرە : دەسووتێ ، دەرمێ ، دەبرژێ ، دەنوێنێ ، دەبوێرێ ، دەستێنێ ، دەچێنێ ، دەسپێرێ . . . هتد . وەك دیارە گۆڕانەکە بە دەستووری ڕێزمان پەیدا بووە نەك فۆنەتێك .

دیاردەی دووەم ئەوەیە ، گۆڕانی دەنگەکە لە ئەلفەوە بۆ (ێ)شان بە شانی گۆڕانی زەمانی کارەکە لە ڕابوردووە بۆ مضارع هاتووە . بێ‌گومان لەو کارانەدا گۆڕانی ئەلفەکە یتر لە (دە)ی مضارع بەشداری گۆڕینی زەمان بووە چونکە لە ڕابوردووی بەردەوامدا (دە)ی مضارع هەیە و ئەلفەکەش ناگۆڕێ : دەگونزێ (دەسووتا ، دەڕما . . . دەمبوارد ، دەتچاند ، دەمانستاند ، دەیانسپارد . . . هتد) .

لە ستوونی دووەمی لاپەرە 67 دا وەها هاتووە کە (ئە)ی کاری مضارع ، لە تاخاوتنی سلێمانیدا بە هۆی سوانی (د)ی (دە)ی مضارع پەیدا بووە ، گۆیا کە دالەکە سووا دەنگەکەی فەتحەی پاشیەوە «بە ئاسانی ناتوانرێ تەلەفوز بکرێ» [سەرەتای لاپەرە 68ی بەیان] . لە پێشەوە دەڵێم کە دالەکە سووا ئەو فەتحەیە نە بەئاسانی و نە بە زەحمەت تەلەفوز ناکرێ . ئەگەر بشسەلمێنین دوای سووانی دالەکە هەمزە هاتووە بەجێگر هەر ئەوەندە

مەعلووم دەکرێ کە هەمزە دەنگێکی چالاکە، پتر خزمەتی زمان دەکا لە (ف، ش، ج) دەنا چ قەیدی دەکرد بگوترێ (فەرۆم، تەخۆم، جەنووسم)ئەمە با لێرە بێت. رایەکەی د. ئاورەحمان تێبینی گرنگی دیکە هەڵدەگرێ: لە ئاخاوتنی سلێمانیدا بە دەگمەن نەبێ دەنگی دال لە بەرایی وشەدا ناسوێ، دەگوترێ: دار، دەزوو، دین. . . بەو پێیە دەشیا بگونزێ (دەروا)، بەڵام خەڵقەکە پێرەوی ئەو شیانەی نەکرد. ناوناوەیەکی زێرە کەم دەنگی (د) لە پێشەوەی وشەدا دەسوێ وەك کە (دای، دێت) دەبێتە (یای، یەت). بەبیرمدا نایەت لە ئاخاوتنی سلێمانیدا دالی بەرایی وتە لە غەیری (دە)ی مضارعدا کرابێتە هەمزە. وشەی (داخۆ، داخوا) دەشێ ببێتە (ئاخۆ، یاخۆ) بۆیە ناڵێم دالەکەی بۆتە هەمزە، دیارە شریکی هەیە. بچین بۆ بەرەو کۆتایی وشە، دەبینین قەصیدەیەکی نالی سەرلەبەری دەنگی دالی یاراستووە لەو شوێنەدا.

جۆشەش و تاوە لە ناو دیدەیی گریانمدا
چ تەنوورێکە لە تەندوورەیی طووفانمدا

بەعادەت ئاخێوەری سلێمانی دەڵێ (گریانما، گریانما..). ئاخێوەری سلێمانی وشەی (تێدا) دەکاتە (تیا) وهەمزەی تێ ناترنجێنێ. دەشێ بڵێین دوای سووانی دالەکە بزوێنی (ی) هەیە و دەکرێتە کۆنسنانت و بە ئەلفەکەی دوایەوە دەلکێ. ئەمما لە (تیایا)دا کە گۆڕاوی (تێدادا)یە دیارە دالی (دا)ی دووەم کراوە بە (ی). وشەی (لێرەدا) دەکرێ بە (لێرەیا)، ئەویش دالی بە (ی) گۆڕاوە. (مەیان) لە (مەیدانەوە) هاتووە و دالەکەی بۆتە (ی). (عەودال) دەکرێتە (عەووال) و دالەکەی بە (و) گۆڕاوە. بە پێی رابەکەی د. ئاورەحمان لە گۆڕینی (دە) بە (ئە) دەبوو لە بری (یام، گریانما، یاخۆ، تیایا، لێرەیا، مەیان، عەووال) بنە (ئام، گریانمئا، ئاخۆ، تیائا، لێرەئا، مەئان، عەوئال. . . .) وشەی (یەت) چونکە لە (دەیەت، دەهێت)ە وە پەیدا بووە بەر دەستوورەکە ناکەوێ. . من ڕێم هەیە بڵێم ئەو وشانەی کە هەمزەکەیان دەکەوێتە ناوەوە ناجایەزن چونکە دەنگی هەمزە لە ناوتوێژی وشەی ئێستاکەی کوردیدا نەماوە، بەڵام د. ئاورەحمان دەڵێ هەمزە لە سەرەتای برگەشەوە بە یاریدەدەر دێت ئیتر بۆ نەیەتە بەرایی ئەو برگانەوە؟

لە سلێمانی دەبێت وشەی (بەدەل، مەدەد، ئەحمەداوا)وهی نزیش بە جۆرێك دالەکەیان کلۆر دەکرێ لە دەنگی زمانی دەشۆرێ و قابیلیەتی نووسینی پێوە نامێنێ. ئنجا ئەگەر (دە)ی مضارع بەو نیازەی کە د. ئاورەحمان دەڵێ بوویێتە (ئە) دەبوو وشەکان بینە (بەئەل، مەئەد، ئەحمەئاوا).

ڕاستییەکەی گۆڕانی (دە) بە (ئە) هیچ پێوەندیی بە یاریدەربوونی هەمزەوە نییە، هەر ئەوەندە بە ئیسپات دەگەیەنێ کە دەنگی هەمزە پتر بە هانامان دێت لە (ق) هەر وەك (ی)ش پتر بە هانامان هات لە (غ). (مەییان، حەڤقە یەت) و ئەحمەداوا و بەدەل، هەموویان دوای سووانـدنی دالەکەیان بەو جۆرەی دەیبینین لەزاری خەڵقەکە خۆش هات، نە هەمزە لە توهمە دەپەڕێننەوە نە پشتگیریش لە ڕایەکەی د. ئاورەحمان دەکەن منیش پێم دانەگرت لەسەر بەهانە پێوە گرتنیان چونکە مەبەست ڕوون کردنەوەی مەوزووعە نەك یەکدی سەغڵەت کردن هەرچی بەڵگەیەکی لێرە و لێرە بەپێشەوەش نووسیبێتم لە بارەی هەمزە و قورس کردنەوە یەخەگیری سەرچاوەی باوەرە جوداکە دەبێت کە مامۆستاکانی زانستی فۆنۆلوجییە. د. ئاورەحمان کە لە سەرەتاکانی ستوونی یەکەمی لاپەرە 66 دەنووسی: «. . . بۆ دانەنانی هەمزە بە فۆنیم لە کوردیدا ئەوەی نووسیومە را و بۆچوونی خۆمە و مامۆستا مەسعوود بە خۆڕایی وای داناوە، کە بە پێی پەسەند کردنی (بیروڕای فۆنۆلۆجیستەکان لە بارەی هەمزەوە) لە پێشەوە (بڕیاری ئیعدام کردنی هەمزەم داوە) قسەیەك بەزاری مندا دەهێنێ. هەرگیز بەو شێوەیە لە زارم دەرنەچوە.

له ستوونی دووەمی لاپەرە (20)ی رۆشنبیری نوێ، گوتوومە: «فۆنۆلۆجیستەکان کە د. ئاورەحمان لەوانەوە باسی فۆنیمان بۆدەگێرێتەوە ئەوە دەڵێن کە لە گوتارەکەدا بە کورتی نووسراوە واتە: فۆنیم بەو دەنگانە دەگوترێ کە لە زماندا وتە بێك دەهێنن و بە گۆران و نەمانیان واتا دەگۆڕن». چی لە قاموسیش نووسراوە هەر ئەمەیە ئیعدام کردنی هەمزەش بەهیچ جۆرێك وەپاڵ د. ئاورەحمان نەدراوە چونکە بەر لە د. ئاورەحمان بە ساڵەها قسەکە نووسراوە و بیستراوە.

ئەگەر رابەرەکانی ئەوروپا گوتبایان هەمزە فۆنیمە زەحمەت مەودا مابایەوە لە پێش کوردێکی عیراق کە خۆی خوێندنی لە ئەوروپا تەواو کردووە رایەکی دیکە دەربڕێ. ئاسانترە بگونزێ هەمزە فۆنیمە چونکە وەکو دال و میم و شین بەرهەستە و لە وتە و رستەدا کار دەکات، بەڵام دنیا بڵێ فۆنیمە و من بڵێم فۆنیم نییە بەو هەمووزەقییەی تێدایە کارێکی ئاسان نییە. رێکەوت وەها بوو لە ئۆتۆمۆبیلێکدا کە د. کەمال مەزهەر لێی دەخوڕی بۆیەکەم جار لە د. ئاورەحمانم بیست کە بیروڕای لە بارەی هەمزەوە هی خۆیەتی، پێشم گوت کە من ئەمەم بە خەیاڵدا نەهاتووە ئەوساش گوتارەکەم دەرچووبوویان لەچاپ کردندا بوو [دەرچوونەکەشی لە گوێنترە]. من هەر چونکە د. ئاورەحمان بە ئینسانێکی راستگۆ دەزانم باوەر بەو قسەیەی دەکەم، ئەگەر پێشتر لێم بیستبایە لە گوتارەکەمدا باسێکی ئەو لایەنەم دەکرد. بەهەمە حاڵ من هەر جارە باری قسە هاتبێ گوتوومە لەوەتەی ئەلفوبێی رۆژهەڵات بەر لە 2700 ساڵ پەریەوە بۆ رۆژاوا ئیعدامی هەمزە دەرچووە. لەبەر ئەوە جێی خۆی نەبوو دوای قسەکانی سەرووی بڵێ: «بە پێچەوانەوە بۆم هەیە لە مەسەلەی هەمزەدا من رەخنە لە مامۆستا مەسعوود بگرم، چونگە لە نووسینەکەیدا ئاشکرا دیارە، کە ئەو هەوڵی داوە زمانی کوردی بخاتە قاڵبی عەرەبییەوە و فۆنیمی عەرەبی بە سەر کوردیدا ساغ بکاتەوە و بەمە گیان بەبەری هەمزەدا بکات». تێ ناگەم من چۆن وچۆنی گیان بەبەر دەنگێکدا دەهێنمەوە کە کورد لەوەتەی هەیە بەکاری دەهێنێ؟ چما هەمزە (ض، ط، ظ)ە رامگۆستبێتە ناو کوردی؟ کە بەڵگەش لە زمانی ئێرانی کۆن وەیا عەرەبی وەیا ئینگلیزی وفرەنسەیی بهێنمەوە کتۆیی و کواوکوویی و چۆناوچۆنی زمانی کوردی دەخەمە قاڵبی عەرەبییەوە؟ سەرلەبەری کۆری زانیاری کوردیێی نەکرا واوی کەشیدەدار بەسەر رێنووسدا بهێنێ چونکە دەسەڵاتی نەبوو، گویا من تەنها پێم دەکرێ هەمووزمانەکە لە قاڵبی خۆی دەربێنم! بێ گومان لە زەمینەی جوابەجێیدا بە نوکتە ئەو قسەیە هاتووە دەنا هەر وەك د. ئاورەحمان بەو رایانەی پشتگیریان لێ دەکات نایەوێ کافرستانی دابهێنێ منیش نەمویستووە لە رێی بیروباوەرمەوە خەڵق بۆ حەج راپێچەك دەم. بەهەمە حاڵ هەرچی بریارێکی بۆ هەمزە بدرێ کار ناکاتە سەر لایەنی دیکەی زمانی کوردی، بۆیە ئەگەر (تیروپشکێ....) لە چارەنووسی هەمزە بهاوێین زەرەر ناکەین. هەر ئەم هۆیەش بوو ناوی ئەم گوتارەمی دیاری کرد بە (تیروپشکێ...) هەرچی بریاریکیش بۆ کەسرە موختەلەسە بدرێ باری زمان ناگۆڕێ بە مەرجێك مانەوەی لەو شوێنانەی تێ دەچێ دانەسەپێ: (گەن ـ مە ـ کە) نەبێتە (گە ـ ن ـ مە ـ کە)، (بە ـ دڵ ـ مە) نەکرێتە (بە ـ د ـ ڵ ـ مە) (هەڵ ـ تان ـ گرت) نەبێتە (هە ـ ڵ ـ تان ـ گرت) (مەز ـ نە ـ پیاو) نەبێتە (مە ـ ز نە ـ پیاو) نەبێتە (مە ـ ز ـ نە پیاو). ئەگەر قورس کردن بە نیگارەوە داسەپا و چاری مان و نەمانی تێدا نەکرا زمانەکە وەها دەشێوێ عەیبدار بێت. ئەم زەرەرە چ قیاسی ناکرێ لەوەی کە د. ئاورەحمان دەیەوێ (ی) وەصف و ئیزافە بەدوا ئەو وشانەشدا بنووسرێن کە کۆتاییان بە واوی تیژ ی درێژ دێت. ئەم یێیە هەرچەند لە گوتندا مومکین نییە دەرکەوێ، هێندەی یێی ئەسڵی وشە و ئیسمی مەعناش درێژ نییە تەنانەت بە دوا ئەلف و واو و فەتحەدا دەشبێتەوە کۆنسانت دیسانەوە خزمەتێکی روون کردنەوەی رستە دەکات. بەڵام مەسەلەکە هەر بریتی نییە لە (ی) وصف واضافە کە لە دوا (ی)تیژ ی درێژدا بزر دەبێ، خۆشم لەم

گوتارەدا بەزۆری ئەو (ی) انەم نووسیوە چونکە نووسینیان بێزەرەرە و بۆرە دەستووریکیش پشتگیریی لێ دەکات. کە ئەم (ی)ە لە نووسیندا ژ یایەوە دەبێ زمانناسان بیر لە هەموو(ی)ەکی وەك ئەویش بکەنەوە کە بە پێی دەستووری زمان دەبێ هەبێت و لە ئاخاوتندا بە دوا (ی) ڤاولدا تێدەچێت. ئەمەش چەند نموونەیەك:

لە کاری (دزی)دا دەبێ ئەو (ی)ە دەرکەوێتەوە:

من نووسیم

ئەو دزیی

لەکاری (خشی)دا نابێ دەرکەوێ چونکە لە ڕابوردووی تێنەپەڕدا ڕاناوی کەسی سێیەمی تاك وجودی نییە:

من خشیم

ئەو خشی

لە کاری (نووسی، دزی..)دا دەبێ بۆکەسی دووەمی تاك تەنها (ت) بە دوا کارەکەدا بهێنین چونکە لەو کارانەدا تەنها (ت) ڕاناوە:

من نووسیم، دزیم

تۆ نووسیت، دزیت

لە کاری (خشی، جمی ڕزی..)دا دەبێ (یت) بۆکەسی دووەمی تاك بێتەوە، چونکە تێنەپەڕن:

من جمیم، ڕزیم، خشیم.

تۆ جمییت، ڕزییت، خشییت.

لە کاری (نووسی، دزی)دا بۆ کەسی یەکەمی کۆ ڕاناوی (مان) دێت، دەبێ بنووسرێ:

من دزیم، نووسیم

ئێمە نووسیمان، دزیمان

لە کاری (خشی، ڕزی..)دا چونکە تێنەپەڕن دەبێ (ین) بێت:

من خشیم، ڕزیم

ئێمە خشیین، ڕزیین

لە کاری (دەنووسم، دەدزم...)دا دەبێ ڕاناوی کەسی دووەمی تاك و یەکەمی کۆ بەم جۆرە بلکێن:

من دەنووسم دەدزم

تۆ دەنووسیت دەدزیت

ئێمە دەنووسین دەدزین

لەکاری (دەژیم)دا دەبێ ئەو ڕاناوانە بەدوا(ی) (دەژی) دابێن:

من دەژیم

تۆ دەژییت

ئێمە دەژیین

ئەمانە بەدیهیەی ڕێزمانن و خۆلێ دزینەوەیان مومکین نییە: بەڵام دەشێ بگونزێ ئەم سەرشێواندنە مەتەڵاوییەی پێ ناوێ، با هەریەخەی (ی) اضافە و وصف بگرین، منیش بەرهەڵستی لێ ناکەم دوای ئەوەی بە چاوی کراوەوە بڕیار درا. بەڵام ئەوساش گرفتی (ی) کەسی سێیەمی تاك لەحاڵەتی اضافەدا هەر دەمێنێ:

دەستم چاوم ترۆزیم

دەستی چاوی ترۆزیی

لەمەیاندا چ بکەین؟ هەر بڕیارێکی بۆی بدرێ خراپ نییە بە مەرجی مەنتیقی ڕێزمانی تێدا بەکار هاتبێ. بڕیاری بێ لێکدانەوە نابێتە جێی قەناعەت. کە بڕیار درا بنووسرێ (تەرۆزیی) ئەوساش بێ دوودڵی نووسینی ڕاناوی کەسی سێیەمی کۆ لەو بارانەدا لە خۆوە ڕوون دەبێتەوە:

دەستی ترۆزیی

دەستیان ترۆزییان

لەگەڵ (چی)دا بەقیاس دەنووسین:

پیاوی دیت

چیی دیت

پیاویان دیت

چییان دیت

من لە نووسینێکی کۆنمدا ئەم لایەنەم ڕوون کردبۆوە، وا بزانم گوتبووم بە ژیاندنەوەی (ی) وصف و اضافە یەك (جدول لۆغاریتم) لە ڕێزماندا قوت دەبێتەوە، وا ئێستاش دەڵێم، چاری ئەو جەدوولە دەبێ بکرێ دەنا نووسەری

نەشـارەزا، بگـرە شارەزاش، لە نغـوردەکە بر ناکات. خۆ تێ نەگـەیـاندنیش لە کێشەکە مەنتیقی تێدا نامێنێ چونکە لە سەرەتاوە ژ یاندنەوەی ئەو (ی)ە لە ڕێی ڕێزمان زانییەوە هاتـە ناوەوە، چ ڕەوای هەقـە زانینەکە هەر هەتا پێنجیەك و شەشیەکی ڕێگاکە تیشك بهاوێ؟

لەم موناسەبەیەدا دەڵێم، جارێکیان گوترابوو (یازدەم، دوازدەم. . .) کە من پێـرەوی لێ دەکـەم هەڵـەیـە، دەبێ بنـووسـرێ: یازدەیـەم، دوازدەیـەم ئەم ڕەخنـەیـەش پێنجیـەکی ڕێگەی بریوە چونکە کێشەکە هەر بەدوا یازدە و پازدە و نۆزدەدا نایەت:

وشـەی (سـەر، دووسـەر) بزوێنی فەتحـەی بەدوا نایـەت. کە (لـە)ی جەری کەوتـە پێش دەگـوترێ: (لە دووسـەرەوە) واتـە (ەوە)ی بەدوادا هات. کەواتـە بۆ (پـەنجـەرە) دەبێ (یەوە) زیاد بکرێ وەك (یەم) بۆ (یازدە) زیاد کرا:

یازدەیەم

لە دوو پەنجەرەیەوە

وشەی (کور) کە ئەداتی تەعریفی بە دوادا هات دەبێتە (کـورەکـە) واتـە (ەکـە)ی بۆ دێت. ئەویش بە قیـاس لە (یازدەیەم) داوا دەکات ئەو فەتحەیەی بۆ بپارێزرێ و بگونزێ:

یازدە یەم

برایەکەم

زوربـەی کوردیش وەهـا دەڵێ تەنهـا ئەولەهجـەیـەی دەڵێ (یـازدەیـەم) پێـرەوی لە دەستـووری خۆی ناکات و دەڵێ (براکەم).

کورد دەڵـێ: دەشتـاو دەشـت، دزاو دز، دەستـاو دەست. بەپێی دەستـووری پاراستنی فەتحـەی کۆتـایی (یازدە) دەبێ ئەم ئەلفەی (او)یش بپارێزرێ و بگونزێ:

چیا یاو چیا نەك چیاوچیا

دەریایاو دەریا نەك دەریاو دەریا

من کە دێم دەنـووسم (یازدەم، دوازدەم. .) ئاگاداری ئەو دەستـووراتـەم بۆیـە ڕێ بە خۆم دەدەم تا ئەو ڕۆژەی بریـارێکی چاوسـاغـانـەی شارەزایـانـە لە هەمـوو رووی کێشـەکـە دەدرێ ڕێگـایـەك بگـرمـە بەر کە لە سەرجەمی دەستوورەکانی ئەو کێشەیەی لا نەدابێ.

بەراست، کە دەنووسرێ: دووهەم، سێهەم، نۆهەم، دەهـەم. . . نۆزدەهـەم دەستـوورێکی فارسی بەکـار دەهێنـرێ. بەهـەمـەحـاڵ دووەم نۆیـەم، یازدەیـەم. . . نۆزدەیەم کوردیترە یانی لە بارترە. لەو ناوچانەی کە وەکوو من دەڵێن (یـازدەم) تەنهـا لەو وشـانـەدا کە بریتین لە یەك کۆنسنـانت و یەك بزوێن، لەو حاڵـەتانەدا (ی)ەك دەهێنن بۆ پاراستنی بزوێنەکە و دەڵێن:

دەیەم

شەیەکە

گایەکە

لە ئاست (دوو)دا پێـویست نابینن بەو (ی)ە وواوەکـە خورد دەکـەنـەوە دەڵێن (دووەم). لەهجەش هەیە دەڵێ: (دوویـەم، لە زوویـەکەوە، بەم ڕوویەدا هات. . .). لە (سی)شـدا ئەو (ی)ە نایـەت بەزیـادەوە بەڵکـوو (ی)ی وشـەکـەی (سی) خورد دەکـرێتـەوە بە (کسـرة + ی کونسنانت) و دەگوترێ (سییەم).

قسەیەکی دواییم ماوە:

فۆنـەتیك ناسی و فۆنۆلۆجی لەوەدا بایەخ وەرناگرن فێرمان بکـەن فلانـە دەنـگ لە لووتـەوە وئەوی‌دیکـەیان لە گوێوە دەردێ چونکە دەنگەکان بێ خوێندن و فۆنەتیك دەردێن و لەوەتـەی مرۆڤیش هەیـە بە دروستی دەری بریـوون. چ قازانـج بەکـەس ناگات بگوترێ لە بەرایی نوونی چاوگدا قورسـایی هەیـە چونکـە ئەم قورسـاییـە لە (نـووستن، نووستم، کردت، دڵت، دڵم، کولکن، جلك. . .) وبە کۆتـایی صەدان و هەزاران وشـەوە هەیـە نەك هەر نوونی چاوگ ئێمـە بە دۆزینـەوەی قورسایی سەر نوونی چاوگ و پاشگـری (ن) و (ك) لە (کـولکن، جلك)دا نابێ وەهـا دانێین شیـری مووسـامـان دۆزیـوەتەوە چونکە ئەم کەسرە موختـەلـەسـەیـە لە کۆنی هەرە کۆنـەوە دۆزراوتـەوە. فۆنـەتیك زان و فۆنۆلۆجیستی کورد لەسەریەتی ئەو هەڵانە

ئاشكرا بكات كە زەق زەق لە چاو دەچەقن . كەسرە موختەلەسە لە رێنووسی ئیستاكەماندا بەرچاو نییە : دەمەتەقە لەو بابەتە دەبێتە بابەتی ئەكادیمی تا ئەو رۆژەی ییتی لاتینی لە نووسینی كوردیدا بەكار دێت . گریمان هەموو دنیا سەلماندی، قورسایی بەرایی نوونی چاوگ و راناوی كەسەكان . . . دەبێ نیگاری بۆ دانبدرێ خۆ هەر مومكین نییە ئەو نیگارە پەیدا بكرێ ئەوپەڕی ئیمكان لەو رێگەیەدا ئەوەیە بچینەوە بۆ پێشنیازەكەی مامۆستا وەهبی ، باوەڕیش ناكەم كەس بەدوا پیشنیازی ئەوتۆیی بكەوێ ئێمە با جارێ یەخەی ئەو هەڵە ئاشكرایانە بگرین كە زەق زەق لە چاو دەچەقن . فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی ئەگەر هەر فێری زانیارییە سەراوییەكانی وەكوو: ئاوازەدار، لێوی، پووكی، انفجاری . . . مان بكات وەك ئەو كەسەمان لێ دێ بزانێ بەردی سەر تەختەدامە ببزێوێ بەلام چۆغەدار و ئاڵتی داش و مەیموون ئۆیینی فێر نەبێ و نەتوانێ بەردێك بگەیەنێتە خانەی دامە، وەیا كەسێك فێری ئەلفوبێ ببێت و نەزانێ نامە بنووسێ ، وەیا كەسێك دەم لە كێش و قافیە بدات و نەتوانێ شیعر هەڵبەستێ . ئەو تەرزە زانیارە سەرەتایی یانە لە فۆنەتیكدا نەزۆك دەمێننەوە ئەگەر گەشتی بەرەو ناوەوەی زمان نەكەن . دەبێ دەستووری وەهایان تێدا بدۆزینەوە بشێ هەڵەی وتە وەیا تەعبیرمان بۆ ساغ بكاتەوە. ئێمە ئەگەر پێ داگرین لەسەر (یانزە، دوانزە، سیانزە، شانزە، حەڤدە) چ دادمان نادا چەند سەرنج دەرێك لە رێی فۆنەتیكەوە وەیا لە خۆوە زانی بێتی، سوانی دەنگی (د) لەو وشانەدا نوونی بۆ چواریان هێناوە و (ڤ)شی بۆ یەكیان هێناوە. زانینەكە پێویستە، بەلام پێڕەوی لێ كردنی فەرمانی سەرشانە، بە تایبەتی چونكە بەشی زۆری كورد وتە ڕاستەكان دەیێژن : یازدە، دوازدە، سێزدە، حەڤدە. دەبێ بزانین شكاندنەوەی (ی) تیژی درێژ لە ئیشارەت كردن وكۆ كردن و باری ئەوتۆییدا دەیكاتە (كورتە بزوێنی كەسرە + «ی» كۆنسنانت) ئیتر وەك كە دەڵێین (دارا برسییە، ئەم كورسییە شكاوە) دەبێ بڵێم (كورسییەكان، ئیتالییەكان) نەك (برسێكان، ئیتالێكان) .

لە ناوچەی ئۆتۆنۆمی ئەم هەڵەیە بەسەر دەرگەی هەموو دایەرەكانیدا لە چاوان دەچەقێ كە لێیان نووسراوە (ئەمینداریتی) لە جیاتی (ئەمینداریەتی) . بەعادەتی دەستووری كورت بێژی زوربەی كورد لەو تەرزە وشانەدا دەڵێن (ئیتالیەكان، ئەمینداریەتی) بەلام دەڵێن (برسییەتی) نەك (برسیەتی) . چ بڵێی (برسیەتی كافرە)و چ بڵێی (من برسیمە، دارا برسییەتی) فەرق ناكا لە رووی شكاندنەوەی (ی) درێژی تیر. بە نموونە، دەگوترێ (هەر ئەم پیاوە خزم و كەسیەتی)و ناگوترێ (كەسییەتی) بەلام دەگوترێ (خزمییەتی)و دەشگوترێ (خزمیەتی) . بە هەمەحاڵ (كەسیەتی، خزمیەتی) بەرپاسای دەنگسازی و كورت بێژی دەكەون بەلام (ئەمینداریتی، برسێتی، ئیتالێكان . .) پێوەندییان تەنها بە زاری ناوچەیی یەوە هەیە نەك بە دەستووراتی رەسەنی هەمەكیی كوردییەوە. هەر ئەو زارەی دەڵێ (ئیتالێكان) ناچارە لە بنای وەصفدا بڵێ (ئیتالیە زیرەكەكان، برسیە رووتەكان) . دەبێ فۆنەتیك ناس بە خەڵق رابگەیەنی (تێدا، جودا) راستن وبەسەر زاری زوربەی كوردەوەشن چ ئینساف لەوەدا نییە ئاخێوەری رانیە ناچار بێ لە نووسیندا راستە شەقامی كوردی لەو وشانەدا بەجێ بهێڵێ بۆ (تیا، تیایا، جیا) . ئەگەر پسپۆری باسی فۆنۆلۆجی بەدەنگ نەیەت نووسەری ئاسایی نەك هەر ناوێرێ بەدەنگ بێت، بگرە جۆرێك بایی بوونیش لە خۆیدا هەست دەكات كە دەبینێ قەڵەمەكەی لەو جۆرە هەڵەی پەرەسەندوودا دەگێرێ و خەریكە بە خۆی بڵێ : ئەوە ئەزم لە بانان دەبەزم . لە وشەی وەكوو (نۆێژ، تۆێ، كوێر، سوێر)دا نووسەران بە پێی لەهجەی شاری سلێمانی و بەشێكی دیكەی كوردستانی خواروو دەیانەوێ (دیفتۆنگ)ی نێوان (وێ) بەسەر نووسینی ئەدەبیماندا بسەپێنن . بە بەڵگەی بێ كەلەبەر ئیسپات بووە و دەبێ كە دیفتۆنگەكە ناوچەیی یە نەك كوردی رەسەن، وابزانم د. ئاورحمانیش پشتگیری لەو بەڵگانە كرد. نالی لە شیعردا شێوە رەسەنەكەی بەكار

هێناوە:

هەر جۆگە وو جێگایە کەوا سوور و سوێربێ
جێی جۆشەشی گریانی منە خوێ نە ڕژاوە

وشەی (سوێر) ئەگەر دیفتۆنگی تێدا بێ کێشی مصرەعەکە لەنگ دەبێ:

بولبول کە گەرمی نەغمەیە ئاگر دەکاتەوە
غونچە حەزینە جەرگ و دڵی بۆ دەکا توێ

وشـەی (تـوێ) ئەگەر دیفتونگدار بێ هەم شیعرەکە لەنگ دەکات و هەم ناشبێتە قافیەی (هوردوێ، گوڵی بوێ... هتد) لە قەصیدەکەدا.

ئەمانە نموونەن بۆ دەست نیشان کردنی ڕێبازی فۆنەتیك و ئەرکی سەر شانی فۆنـەتیك زان، کەچی بەداخەوە دەبینم خاوەن شەهـادەی بەرزی زمـان کە خۆیشی شیرمژ ی ئەو زارە ناوچـەیی یـە نییـە لە جیـاتی (دەرۆم) دەنـووسێ (ئەرۆم). من دژ ی (ئەرۆم)نیم، بەڵام نابێ خۆی بەسەر (دەرۆم)دا زاڵ بکات کە ڕێبازی ڕەسەن و زوربەی کوردە.

د. ئاورەحمـان لە بنی دڵیـەوە بە پەرۆشـە بۆزمـانی کوردی، هەمـوو هێـزی لەش و هۆشیشی بەو بەخشیوە تا ئەوەی لە هیـچ بابـەتێکی دیکـە قەڵـەم ناگێـرێ. بە ڕۆژ خەریکیەتی بە شەویش خەونی پێوە دەبینێ. لەو شەنگ و تاقـەتـەیـدا، بە باوەڕم لیێ دەوەشێتـەوە دەست بۆ هەر لایـەنێکی (زمـان) ببـات بەرهـەمی لێ پەیـدا بکـات. بەولای خەبـەردار کردنـی نووسـەران لە هەڵـەی باو، ڕێبـازێکی دیکـە هەیـە چاپوك سوارێکی خۆتـەرخـان کردووی بەپەرۆشی وەکوو ئەو دڵسۆزەی گەرەکە هاتوچۆی تێدا بکات ئەویش بەستنەوەی کوردی ئیستاکەمانە بە هی کۆنینـە. زمـانی کوردی لە دوای مادەکـانـەوە و لەزەمـانی مادیش نووسینی نەبـووەیـا لێی بەجێ نەمـاوە پێ بـەپێی ڕۆژگار و گۆڕانی باری ئاخاوتن و نووسین دەقی ڕەسەن و سەرچـاوەی ڕوونی لەهجـەکـانی لێ بنـاسرێتە. هەرئەم فەلاکـەتـەیشـە بووە هۆی نەبـوونی زمـانێکی ئەدەبی ی کوردی کە هەمـوو ئاخێـوەری کورد تێی بگـات. ئیمە کە نەتـوانین مێـژ وو هەڵگێـرینـەوە بۆئەوەی لە نووکەوە قاڵبی ئەدەبی بۆ هەمـوو کورد زمـان ڕەنگـرێـژ بکـەین، ڕەنگـە بتوانین ڕایەڵە پساوەکانی پێوەندی‌ی ئیستاکەی زمانەکەمان بە ئاڤێـستـاوە گرێ بدەیـن وەیـا هەر نەبێ بە شێـوەی پسپسۆکیش بێ ئەوەندەی مومکینە لەو ڕیشاڵە کەرت بوانە بەیـەکـدە بگەیەنینەوە. دەزانم موشکیلە زۆرە لەو کاردەدا گەورەتـریشیـان ئەوەیـە کە دوای سووتـانـدنی نامـە زەردەشتییـەکـان لە سەردەمی ئەسکـەنـدەری مەکـەوێنیدا زارەوزار ئاڤێستا و گاتەکان... گەییشتنە پەهلەوی، شێوە نووسینی هزڤـارشیش دەستی گێـرا لە شێـواندنی ئەوەی پارێـزرابـوو، هەڵسـوکـەوتی زەمـانی ساسـانیەکانیش لە نووسینـەوەی دووبـارەی ئەو نامـانـە کاری سەلبی کرد (هـەرچـەنـد لایـەنی ئیجـابیشی هەبوە، لێرەدا جێی لێ دوانی نابێتـەوە).

لەگـەڵ ئەمـانـە هەمـوویـدا کارەکە خۆ بۆتـەرخـان کردن دەهێنێ، ڕێبـازیشی کوێـر نەبـۆتـەوە: وەختی خۆی لە ساڵی 971 ـ 972 کۆڕی زانیاری کورد ئەم فەرمانەی لە قەبەڵ ئەندامێکی تەرخانی کۆرکرد بەڵام داخم ناچێ هیچی‌لێ شین نەبـووە لە تاکـە گوتـارێکی کورت بەولاوە. گوتـارەکـەش، ڕاستییـەکـەی بایەخدارە بەڵام دوورە لە گەیشتن بە ئامانج. حاجی قادر و نالی بە من سپێـردران: ئیستـاکـە لەگـەڵ خۆمـدا دەڵێمـەوە صەد جاران خۆزی بەوەی تەکلیفـەکـە پێچـەوانـە بوایە و لایەنە زمـانیـەکـە بۆ من مابایەوە.. هەل لەدەست نەچووە، من نا، د. ئاورەحمـان لە بارێکـدایە بتوانێ خەست خەست هۆشـی خۆی بە دەستـەچـرای زانسـتـی تازەوە بە ناو تاریـکـایـی ڕابـوردووی زمـانـی کوردی پیـرۆزدا بخـولـێنێتـەوە.. سەرچـاوە چەنـگ دەکـەون.. لە لەهجەکانی کوردیدا زۆر خڵتەی ڕاگەیێن و ڕوون کەرەوە

هەن . . . قۆڵ و باسكی لێ هەڵماڵە، كۆڕی زانیاری عیراق و دەستەی كوردیش، بێ گومان، پاڵ پشتیت دەكەن، كوردێكی بشتوانێ نەوت بخاتە چراتەوە نابێ دریغی بكات . . ئەوسا حەز دەكەی كارێك بە هەمزە بكە ناوی خۆی لە بیر بچێتەوە .

پوختەیەكی زێدە كورتی هەندێ خاڵی سەرەكی ی ئەم گوتارە لەم چەند بەندەدا دەبێتە پالاوتە :

1 ـ هەبوونی كەسرە موختەلەسە لە وشەدا بەندە بە داخوازی ی بەستنەوەی! فۆنیمی وەستاو بە فۆنیمی دوایەوە لە باری تایبەتیدا . بە نەمانی داخوازییەكە، كەسرە موختەلەسە دەشێ نەمێنێ و زۆر جارانیش دەبێ نەمێنێ .

2 ـ هێز Stress) دێتە سەر كەسرە موختەلەسەی مەوجود لە وشەدا، ئەگەر وجودی بەند بێ بە هێزەوە بایەخی (دەنگ)یشی نامێنێ چونكە بریتی دەبێ لە هێزەكە خۆی .

3 ـ هەبوونی كەسرە موختەلەسە و هاتن و چوونی لە هیچ بارێكدا دەخلی بەسەر واتاوە نییە . هەرگیزاو هەرگیز تێداچوونی ئەو دەنگە تەئسیر لە واتا ناكا بەوپێیە، موستەحیلە نرخی فۆنیمی هەبێ . دانانی نیگاربۆی دەبێتە هۆی خۆش خوێنی نووسراو نەك دان هێنان بە فۆنیم بوونی ئەو دەنگە .

4 ـ فۆنیم بوونی دەنگ و فۆنیم نەبوونی لە حالاتی ڕێزمانیدا تاقی ناكرێتەوە، لە عەینی وشەدا تاقی دەكرێتەوە چونكە سوان و گۆڕانی دەنگ لە بارە جوداكانی ڕێزماندا دەستوورەكانی ڕێزمان ساغ دەكاتەوە نەك (هۆیە)ی دەنگ .

5 ـ هەمزە و دەنگی (هـ) لە چاو هەموو دەنگەكانی دیكە تایبەتی و چۆنایەتی دەگمەنیان هەیە هۆیەكەش دەچێتەوە بۆ نزیكایی دەروویان لە پیكی قورگ و ژێ دەنگەكانەوە . هاتنیان لە بەرایی وشەوە بە ڤاوڵەوە و تێچوونیان بۆ ڤاوڵی ئەلف و یێ و بەیەكدی گۆڕانەوەیان بەڵگەیە بۆ چالاكییان و خزمایەتی ی نێوانیان .

6 ـ وا دییارە فۆنیمی هەمزە یەكێكە لەوانەی لە گشت زمانەكاندا هەبێت، فۆنیم بوونیشی لە رادەی بەدیهییەدایە : هەر زمانێكی هەمزەی لێ بسرێتەوە كاول دەبێ كەچی بە سرینەوەی (ث، ن، ض، ط، ظ، پ، چ، ژ، گ، ڤ، ص، ڵ، ق، ح، خ، ع، غ) كە بریتین لە 17 فۆنیم هەموو زمانێك كاول نابێ .

7 ـ تایبەتیەتی دەنگی هەمزە وهێ وەها دەكات لە زۆر زمانانـدا ڤاوڵ بە دوایاندا بێت نەك ڤاوڵ لە هیچە ئەو دەنگانە بە ساختە دەخاتە پێش خۆیەوە . موستەحیلە میللەتان بەر لە هەزاران هەزار ساڵ بیریان لەوە كردبێتەوە كە وا بۆ خاتری ڤاوڵ لە بەرایی وشەوە بێت دەنگێكی ساختە هەڵبەستن و بیخەنە پێشیەوە . هەزاران هەزار وشە هەن فۆنیمی پێشەوەیان ڤاوڵی بەدوادا دێت، چ قەیدی دەكرد لە جیاتی (ئەز، ئێمە، ئەنگوست . . .)یش بیانگوتبایە (شەز، شێمە، شەنگوست . .)؟ خۆ هەمزە ناعوورور نییە پەكی ئاو بەرز كردنەوەی پێ بكەوێ، چونكە كەسرە موختەلەسە بەچكەی ناچارییە بە هەڵستانی ناچارییەكە تێ دەچێت .